

NÁŠĽAPNÁ MÍNA NÁRODNEJ HISTORIOGRAFIE

Produkcia poznania o histórii Rómov na Slovensku v globálnej perspektíve

ONDREJ FICERI

FICERI, Ondrej. A Landmine of National Historiography: Knowledge Production about History of the Roma in Slovakia from a Global Perspective. *Historický časopis*, 2026, 74, 3, pp. 593-628, Bratislava.

The processing of Romani history in Slovakia represents one of the "blankest spaces" in domestic historiography. The study analyses factors such as institutionalized anti-Gypsyism, the absence of an interdisciplinary approach, and low personnel capacity, which have caused historical research on this minority to be long supplemented by related disciplines and foreign scientific production. Using the example of key publication outputs, the author maps the paradigmatic shifts in the dynamics of the topic's processing – from Enlightenment orientalism and racializing essentialism through socialist assimilation concepts (interpreted as ethnocide) to contemporary Critical Romani studies. The work utilizes the concepts of *longue durée*, epistemic injustice, and deterritorialization to explain the mechanisms through which Romani history was displaced from the national narrative. The study emphasizes the current shift toward an actor-oriented conception of history and the critical deconstruction of whiteness as a normative scientific category. At the same time, it draws attention to a metaphorical "landmine" in Slovak science – the persisting normative stability of anti-Romani racism in discursive practices, which complicates the authentic integration of Romani history into the shared historical memory.

Keywords: Romani history in Slovakia. Historiography of science. Institutionalized racism. Epistemic injustice. Critical Romani studies.

DOI: <https://doi.org/10.31577/histcaso.2026.74.3.8>

Úvod

Spracovanie dejín Rómov na Slovensku je jedným z „najbelších“ miest slovenskej historiografie. Na slabú úroveň a nepriaznivý stav spracovania tohto tematického okruhu upozorňovalo už v 80. a 90. rokoch 20. storočia hneď niekoľko vedkýň a vedcov na Slovensku, ktorí sa zaoberali touto problematikou.¹

1 JUROVÁ. História Rómov na Slovensku stále neznáma (Úvaha o problémoch výskumu). In *Človek a spoločnosť*, 1998, roč. 1, č. 3; JUROVÁ. Rómovia na Slovensku. In ŠUTAJ, ed. *Národ a národnosti na Slovensku: Stav výskumu po roku 1989 a jeho perspektívy*. Košice

Cieľom tejto štúdie je predstavenie *state-of-the-art* historiografickej produkcie, ale aj produkcie príbuzných vedeckých disciplín o dejinách Rómov na území Slovenska, ktorá by poslúžila vedcom nezaoberajúcim sa rómskymi štúdiami² v základnej orientácii v súčasných tematických zameraniach, konfliktných interpretáciách a konceptuálnych inováciách tohto tematického okruhu. Zároveň je hlavnou úlohou textu poukázať na kľúčové riziká, teda „nášľapné míny“ súčasného nastavenia produkcie poznania o Rómoch, ktorými sú reprodukcia inštitucionálneho rasizmu a vytlačanie Rómov zo slovenského historického naratívu.

Skôr než budú predstavené základné epistemologické východiská, vymedzenie rozsahu a použité metódy analýzy, je potrebné v úvode vymedziť autorskú pozicionalitu. Autor ako biely jedinec z urbánneho prostredia reprezentuje vo vzťahu k rómskej komunite dominantnú majoritu, a teda nezdieľa žitú skúsenosť s rasizmom či generačnou chudobou, ktorým mnohí Rómovia na Slovensku čelia. Ako člen sexuálnej menšiny však disponuje žitou skúsenosťou s existenciou na okraji heteronormatívnej spoločnosti, so stigmatizáciou či s prekonávaním predsudkov. Tieto faktory, rovnako ako dlhodobé pôsobenie autora na východnom Slovensku, kde sa koncentruje významná časť rómskej menšiny, prispeli k výskumnému záujmu o dejiny Rómov ako integrálnej súčasti tohto teritória a na ňom žijúcej etnicky a konfesionalne heterogénnej society.

Nedostatočný stav spracovania dejín Rómov nebadat' iba na Slovensku, ale upozorňujú naň aj viacerí vedci v Spojenom kráľovstve Veľkej Británie a Severného Írska,³ Spojených štátoch amerických,⁴ Rumunsku⁵ alebo Maďarsku.⁶

2004, s. 265-291; JUROVÁ. Problémy výskumu histórie Rómov na Slovensku (v Československu) v 20. storočí. In *Česko-slovenská historická ročenka 2007*. Brno; Bratislava 2007, s. 129-140; KUTLÍK-GARUDO. O začiatkoch romistiky na Slovensku. In *Slovenský národopis*, 1988, roč. 36, č. 1, s. 45-57; MANN. A szlovákiai romológiai kutatások áttekintése. In PRÓNAI, ed. *Lokális cigány közösségek Gömörben: Identitásváltozatok marginalitásban*. Budapest 2005, s. 7-21.

- 2 Vysvetlenie pojmov: rómske štúdiá – interdisciplinárny prístup na prieniku všetkých disciplín; romistika – dôraz na lingvistiku; romológia (staršie aj ciganológia) – dôraz na aplikačnú prax verejných politík; potom odborníci týchto disciplín: romisti/romistky.
- 3 MATTHEWS. Where Are the Romanies? An Absent Presence in Narratives of Britishness. In *Identity Papers: A Journal of British and Irish Studies*, 2015, roč. 1, č. 1, s. 79-90; TAYLOR a HINKS. What Field? Where? Bringing Gypsy, Roma and Traveller History into View. In *Cultural and Social History: The Journal of the Social History Society*, 2021, roč. 18, č. 5, s. 629-650.
- 4 OSTENDORF. Romani American History: Historical Absences and Their Consequences. In *Romani Studies*, 2024, roč. 34, č. 1.
- 5 PETCUȚ. Romani Slavery in Romanian Historiography (1837–2023): Terminology, Perspectives, and External Influences. In *Critical Romani Studies*, 2026, roč. 9, č. 1, s. 46-69.
- 6 KOVÁCS; LÉNÁRT a SZÁSZ. Oral History Collections on the Holocaust in Hungary. In *Shoah: Intervention. Methods. Documentation*, 2014, roč. 1, č. 2, s. 48-66.

Kauzalitu „neviditeľnosti“ dejín Rómov, najmä s v porovnaní s expandujúcimi čiernymi dejinami (z anglického *black history*, zaoberajúcimi sa Afroameričanmi) a atlantickými štúdiami (z anglického *Atlantic studies*, zaoberajúcimi sa krajinami obklopenými Atlantickým oceánom), vidia títo vedci v akceptovanom rasizme voči Rómom (anticigánizme), ktorý presahuje aj do vedeckej obce. Zároveň konštatujú, že Rómovia boli systematicky vynechávaní z národných narátirov na celom európskom Západe, s výnimkou Španielska, v ktorom Rómovia (*Gitanos*) zostávajú dodnes „srdcom a dušou“ andalúzskej identity.⁷

Na rozdiel od Česka, v ktorom sa výskum dejín Rómov sústreďuje do viacerých špecializovaných vedeckých centier (romistika na Karlovej univerzite v Prahe, Pražské centrum pre rómske histórie, Múzeum rómskej kultúry v Brne, antropológia na Západočeskej univerzite v Plzni), sa výskum dejín Rómov na Slovensku koncentruje v prešovských akademických a pamäťových inštitúciách (Ústav rómskych štúdií na Prešovskej univerzite v Prešove, Dokumentačno-informačné centrum rómskej kultúry pri Štátnej vedeckej knižnici v Prešove). Interdisciplinárny výskum Rómov a rómskej kultúry sa tradične na Slovensku sústreďuje v Ústave etnológie a sociálnej antropológie SAV v Bratislave a v Spoločenskovednom ústave CSPV SAV v Košiciach. Pri druhom menovanom ústave je však zatiaľ otázne, či epistemickú autoritu jedinej profesionálnej historičky Rómov na Slovensku Anny Jurovej (1953 – 2018) bude mať kto nahradiť. Žiaľ, Ústav romologických štúdií na Univerzite Konštantína filozofa v Nitre, fungujúci od roku 1990, zanikol v roku 2025.

Z uvedeného vyplýva, že poznanie o dejinách Rómov na Slovensku produkovali vedci viacerých spoločenských a humanitných vied s rozličnými metodologickými prístupmi, teoretickými konceptmi a tematickými zameraniami, pričom častokrát výsledné publikačné výstupy pre akúsi disciplinárnu uzavretosť nereflektovali na poznanie získané v príbuzných disciplínach. V tejto štúdii sa pokúšam o zhodnotenie vyprodukovaného poznania histórie Rómov na Slovensku naprieč relevantnými vednými disciplínami v teoreticko-metodologickom rámci subdisciplíny historiografia vedy. To znamená, že sledujem tematické zameranie, metodologické a konceptuálne rámce, sociálny kontext vzniku, vplyv paradigmatických zmien, inštitucionálne ukotvenie, aktérstvo, dopad, cirkuláciu a chronologickú akumuláciu.⁸

Zároveň platí, že produkcia poznania o dejinách Rómov na Slovensku vedcami z okolitých susedných krajín, ale i ďalších európskych a amerických krajín je

7 PORTELA a NASCIMENTO. Pensar o diferente na história: Um balanço da historiografia cigana do século XIX ao século XXI. In *História da Historiografia: International Journal of Theory and History of Historiography*, 2024, roč. 17, s. 1-26.

8 K teoreticko-metodologickému rámcu historiografie vedy bližšie: KRAUGH, ed. *An Introduction to the Historiography of Science*. Cambridge 1990.

pre vedecké poznanie v globálnom meradle natoľko nezastupiteľná a početná, že ju nemožno vynechať. Z tohto ohľadu ide teda v tejto štúdii o aplikovanie teoretických rámcov transnacionálnej historiografie vedy. Teoretici tejto subdisciplíny upozorňujú, že veda nie je neutrálna univerzálna sila, čo znamená, že transnacionálne siete sú vždy prepojené s mocenskými záujmami štátov a geopolitikou.⁹ V tejto súvislosti bude teda zaujímavé sledovať, po akých súradniciach prebiehal znalostný transfer v období studenej vojny (1945 – 1989), ako sa transformoval v neoliberálnych podmienkach demokratického štátneho zriadenia a či poznatky produkované v inonárodných prostrediach získavali autoritu na území Slovenska a *vice versa*.

Epistemologické východiská

Základným epistemologickým východiskom a zároveň jedným z najdiskutovanejších problémov skúmania dejín Rómov je otázka interpretácie ich etnogenézy a s tým spojené vymedzenie paralelne existujúcich etnoným Rómovia a Cigáni, bez ohľadu na pripisovanú negatívnu konotáciu druhého z pojmov.¹⁰ Tieto debaty nadobudli vo vedeckej obci značnú dynamiku od konca 90. rokov 20. storočia po tom, čo „holandská škola“ okolo historika Wima Willemsa prišla s postmodernistickou kritikou interpretácie etnogenézy tejto skupiny obyvateľstva západnou, orientalisticky zameranou vedou so všetkými negatívnymi dôsledkami z toho vyplývajúcimi ako produkovanie stereotypov o stigmatizovaných vyvrholoch, obetných baránkoch alebo romantizovaných cudzincoch. Podľa Willemsa už nemecký osvietenecký historik Heinrich Moritz Gottlieb Grellmann (1756 – 1804) pod zastrešujúci exonymný pojem „Cigáni“ zahrnul v duchu herderovskej filozofie rozličné etnické skupiny, ktoré mali, resp. majú svoje vlastné endonymá (Rómovia, Kalderas, Sinti, Manuš, Gitanos atď.), pričom pocit vzájomnej príslušnosti medzi nimi navzájom existuje iba v diskutabilnom rozsahu a zároveň tieto skupiny nepocitujú byť zjednotené povedomím spoločnej histórie.¹¹ Willemsovo radikálne konštruktivistické popieranie panrómskej súdržnosti však

9 TURCHETTI; HERRAN a BOUDIA. Introduction: Have We Ever Been 'Transnational'? Towards a History of Science Across and Beyond Borders. In *The British Journal for the History of Science*, 2012, roč. 45, č. 3, s. 319-336.

10 V tomto texte je v slovenčine pejoratívne apelatívum Cigán použité v dobovom zmysle alebo ako preklad anglickojazyčného termínu „Gypsy“. Na komunikačnú kontextualitu pojmov v súčasnom slovenskom i českom majoritnom diskurze upozorňuje ČERVENKA. Cikán, Gypsy & Rom – dynamika pojmenování Romů v různých diskurzích. In PODOLINSKÁ a HRUSTIČ, ed. *Čierno-biele svety: Rómovia v majoritnej spoločnosti na Slovensku*. Bratislava 2015, s. 324-344.

11 WILLEMS. *In Search of the True Gypsy: From Enlightenment to Final Solution*. London 1997; LUCASSEN; WILLEMS a COTTAAR. *Gypsies and Other Itinerant Groups: A Socio-Historical Approach*. London 1998.

bolo napadnuté zo strany izraelsko-nemeckého lingvistu Yarona Matrasy, ktorý Willemsa obvinil z ignorovania empirických lingvistických a sociálno-antropologických dôkazov o spoločnom historickom základe a vnútornej dynamike rómskych identít.¹²

Spochybňovanie paradigmy etnogenézy Rómov, produkovanej „tradičnou“ západnou vedou, viedlo v nultých rokoch 21. storočia k ďalšiemu vypuklému vedeckému sporu, označovanému v literatúre ako konflikt Hancock verzus Matras. V tejto dišpute už spomínaný Matras odmietol tézu britsko-amerického lingvistu a historika rómskeho pôvodu Iana Hancocka¹³ o pôvode Rómov ako potomkoch indickej kasty bojovníkov (teória o rajputskejších bojovníkoch). Vznik takéhoto tvrdenia interpretoval nie ako výsledok vedeckej empirie, ale politického aktivizmu v súvislosti s vyhlásením *Deklarácie rómskeho národa* na V. svetovom kongrese Rómov v Prahe v roku 2000.¹⁴

V tejto súvislosti je potrebné poznamenať, že Hancock sa už od 80. rokov 20. storočia profiloval ako jeden z najvplyvnejších rómskych aktivistov v globálnom meradle. Okrem iného sa zasadil o uznanie rómskeho holokaustu ako súčasť histórie európskeho holokaustu. Z toho pramenila aj jeho motivácia o celkovú zmenu nelichotivého vykresľovania masternarativu o Rómoch ako večných vydedencoch bez reflexie spoločenských a štrukturálnych príčin ich marginalizácie už v indickej pravlasti. Rovnako aj česká romistka a indologička Milena Hübschmannová sa na adresu často opakovaných textov o pozícii predkov Rómov na najnižšom stupni indickej spoločenskej hierarchie vyjadrovala, že sú problematické aj preto, že sa vzťahujú výhradne k histórii indického subkontinentu po vpáde Árijcov. Nielenže sa nijako nevenujú debate o tom, kto boli predkovia Rómov na indickom subkontinente pred týmto obratom, dôležitým pre zánik či zásadnú transformáciu miestnych predárijských spoločností a civilizácií, ale ani nepripúšťajú fakt, že ponúkajú historický vhl'ad ohraničený špecifickým historickým horizontom.¹⁵

V roku 2004 vyšla rozsiahla, vyše tisícstranová dvojzväzková monografia Rómovia (*The Rroma*), prezentujúca opäť zjednocujúci pohľad na rôzne rómske skupiny, ich históriu a kultúru a zdôrazňujúca spoločné prvky, najmä lingvis-

12 MATRAS. The Role of Language in Mystifying and Demystifying Gypsy Identity. In SAUL a TEBBUTT, eds. *The Role of the Romanies: Images and Counter-Images of 'Gypsies' /Romanies in European Cultures*. Liverpool 2005, s. 53-78.

13 Autor vplyvnej monografie rómskych dejín: HANCOCK. *We Are the Romani People / Ame sam e Rromane džene*. Hatfield 2002; v slovenskej jazykovej mutácii s pozmeneným titulom: *My, rómsky národ / Ame sam e Rromane džene*. Bratislava 2005.

14 MATRAS. A Conflict of Paradigms. Review Article. In *Romani Studies*, 2004, roč. 14, č. 2, s. 193-209.

15 Porovnaj BENÍŠEK. Indický pôvod Romů v díle M. Hübschmannové. In *Romano džaniben*, 2006, roč. 13, č. 1, s. 77-87.

tické, namiesto rozdielov.¹⁶ No aj táto publikácia narazila na ten istý problém, ktorý sa vyskytuje v rómskych štúdiách všeobecne, teda na napätie medzi unifikujúcim akademickým pohľadom a identitami jednotlivých skupín a komunít.¹⁷

Celá dišputa tak popri nastolení viacerých epistemologických otázok otvorila aj etický aspekt akademickej kontroly, nakoľko sa začalo otvorene pertraktovať, či Nerómovia majú vôbec právo definovať rómsku identitu.¹⁸ Táto polemika pritom reflektuje širšiu globálnu diskusiu o epistemologickej autorite v romistike. Príkladom je nielen dlhoročný lingvistický a emancipačný spor medzi Hancockom a Matrasom, ale predovšetkým narastajúca kritika z radov samotných rómskych akademikov a dôležitých platforiem. Táto kritika, artikulovaná okrem iného v téze „*Nothing about Us without Us*“,¹⁹ dôsledne odmieta prístupy, keď je akademická produkcia o Rómoch generovaná výlučne majoritnými vedcami bez reálnej participácie a uznania akcieschopnosti samotných rómskych intelektuálov.

O tom, že sa táto debata rozvíjala i na ponovembrovom Slovensku a v Česku, svedčí aj potreba uvedenia tejto skutočnosti v jednej štúdii zo strany nerómskej slovenskej historičky Anny Jurovej. V štúdii uviedla, že v roku 1994 na jednej ostravskej konferencii „... nás nerómov pán Daniel [Bartoloméj Daniel, prvý rómsky profesionálny historik pôvodom z Česka] obvinil zo zaujatosti a vedomého skresľovania rómskej histórie i akýchkoľvek poznatkov o rómskom etniku“.²⁰ Aj keď sa podobné výroky môžu objavovať až do súčasnosti, vo vedeckej obci je akceptované, že vedecké poznanie o Rómoch produkujú i Nerómovia, už len z toho dôvodu, že rómskych vedcov a vedkýň je nedostatok, čo platí predovšetkým na Slovensku.

V tejto súvislosti je potrebné tiež uviesť, že britský vedec rómskych štúdií Adrian Marsh, etnický Róm kočovník, zaviedol v súlade s metodologickými

16 TCHERENKOV a LAEDERICH. *The Roma: Otherwise Known as Gypsies, Gitanos, Tsiganes, Tigani, Çingene, Zigeuner, Bohémiens, Travellers, Fahrende etc.* Basel 2004. Druhý autor sa identifikuje ako Róm, prvý autor, lingvista, ovláda niekoľko desiatok dialektov rómčiny.

17 MARSH a STRAND. *Gypsies and the Problem of Identities: Contextual, Constructed and Contested.* Istanbul 2006.

18 Analýza sporu: ACTON. Romani Politics, Scholarship and the Discourse of Nation-building. In MARSCH a STRAND, ed. *Gypsies & the Problem of Identities*, s. 35; RAY. The Episteme(s) around Roma Historiography: Genealogical Fantasy Reexamined. In *Ethnicities*, 2022, roč. 23, č. 3.

19 Porovnaj monotematické číslo časopisu *Roma Rights: Journal of the European Roma Rights Centre* s názvom *Nothing About Us Without Us? Roma Participation in Policy Making and Knowledge Production*, 2015, č. 3.

20 JUROVÁ. História Rómov – zdroj pozitívnej etnickej emancipácie? In BAČOVÁ a KUSÁ, eds. *Identity v meniacej sa spoločnosti*. Košice 1997, s. 163, poznámka 4.

rámcami postkoloniálnych a subalterných štúdií²¹ pojem „zlý výskumník“. Týmto pojmom podľa jeho skúseností označujú skúmané komunity častokrát vedcov. Vyplývajú z jeho terénnych výskumov analyzuje tento pojem štrukturalisticky a označuje ním takých výskumníkov, ktorí nekriticky a mechanicky prijímajú gadžovstvo/belošstvo ako normu, v dôsledku čoho štrukturálne podmienky ich vedeckej práce produkujú skreslené poznatky.²² Ostatne obdobnú kritiku v slovenskom prostredí artikuloval po páde autoritatívneho socialistického režimu aj významný slovenský romista Arne B. Mann: „Zdá sa, že mnohí, ktorí sa akýmkoľvek spôsobom dostávajú do kontaktu s Rómami, zaujímajú postoje nie na základe svojich vedomostí o nich, ale často pod vplyvom vžitých stereotypov a predsudkov.“²³

Marshova kritika tak umožnila výraznejší prienik teórie kritických rasových štúdií (z anglického *critical race studies*) do rómskych štúdií, ktoré už v roku 2005 odštartovala americká profesorka postsocialistických štúdií Anikó Imre. Tá konštatovala, že kategória rasy²⁴ zostala v strednej a východnej Európe ukotvená v rámci kategórie etnicity, akoby sa tohto makroregiónu fenomény rasizmu a belosti, resp. bieleho privilégia a supremacie (z anglického *white privilege*, *white supremacy*) netýkali, pričom to demonštruje práve na príklade vyhraňovania sa majoritných národných spoločenstiev voči Rómom.²⁵ Podľa amerického politológa Davida J. Kostelancika sa v geopolitickom priestore bývalého sovietskeho bloku prestal používať pojem rasa ako kategória praxe či vedeckej analýzy vo vzťahu k Rómom vzhľadom na ideologické popieranie rasových problémov v socialistických štátoch.²⁶ Tento stav pretrváva vo vedeckej spisbe produkovanej na Slovensku do súčasnosti. Český historický antropológ Filip Herza najnovšie vysvetľuje vyhýbanie sa kategórii rasy zo strany českých a slovenských historikov metodologickým nacionalizmom, prostredníctvom ktorého sa sna-

21 Bližšie porovnaj KIM, ed. *Reframing Postcolonial Studies: Concepts, Methodologies, Scholarly Activisms*. Los Angeles 2021.

22 MARSH. Research and the Many Representations of Romani Identity. In *Roma Rights Quarterly*, 2007, roč. 2, s. 17-29.

23 MANN. *Neznámi Rómovia: Zo života a kultúry Cigánov-Rómov na Slovensku*. Bratislava 1992, s. 8.

24 Upozorňujem, že v súčasnej serióznej vedeckej teórii sa používa kategória rasy (biela, čierna a pod.) vo význame sociálneho konštraktu reálne manifestovaného v mentalitách populácií, nie v prekonanom biologickom význame, porovnaj najvplyvnejšie dielo v tejto oblasti: GOLDBERG. *Are We Post-Racial Yet? Debating Race*. Malden 2015.

25 IMRE. Whiteness in Post-Socialist Eastern Europe: The Time of the Gypsies. In LÓPEZ, ed. *Postcolonial Whiteness*. Albany 2005, s. 79-102.

26 KOSTELANCIK. The Gypsies of Czechoslovakia: Political and Ideological Considerations in the Development of Policy. In *Studies in Comparative Communism*, 1989, roč. 22, č. 4, s. 307-321.

žia zbaviť vlastné národné spoločenstvo zodpovednosti za koloniálne praktiky, uplatňované práve voči Rómom, ale napríklad aj voči Rusínom.²⁷

Inkorporovanie západných kritických teórií rasy a kritických štúdií belosti (z anglického *critical race theory*, *critical whiteness studies*) do konceptuálnych rámcov rómskych štúdií v prvých dvoch dekádach 21. storočia teda znamená fundamentálny paradigmatický obrat, ktorým sa tak transformujú do kritických rómskych štúdií. Interpretačne radikálnu prácu v tomto smere predstavuje dielo spoluautoriek Victorie Shmidt (Univerzita Karla Franzensa v Grazi, Rakúsko) a Bernadette Nadyae Jaworskej (Masarykova univerzita v Brne, Česko) z roku 2021 s názvom *Historizácia Rómov v strednej Európe: Medzi kritickou belosťou a epistemicou nespravodlivosťou*.²⁸ Autorky v diele skúmajú prístupy k historizácii Rómov ako reprodukcie normatívnej belosti. Inými slovami, podľa autoriek aj vedci spoločenských a humanitných vied, ktorí sa domnievali, že Rómom pomáhajú, nevedome reprodukovali belosť už len tým, že ju považovali za normatívnu hodnotu, zatiaľ čo rómskosť ako niečo, čo treba prekonať. Z nášho hľadiska je dielo mimoriadne relevantné najmä pramennou základňou, pretože na vykreslenie mechanizmov epistemickej nespravodlivosti voči Rómom autorky analyzujú vedeckú produkciu a verejné politiky namierené voči Rómom v 20. storočí (napr. údajná neschopnosť vzdelávať sa), predovšetkým z územia Slovenska a Česka, ale aj Rakúska. Tým nastavujú nelichotivé zrkadlo národným vedeckým obciam v týchto krajinách, pretože ich vedeckú produkciu považujú zväčša za historicky konštruujúcu a legitimizujúcu štrukturálny rasizmus voči Rómom.²⁹

Ako príklad rasujúceho esencionalizmu možno uviesť citát klasičky česko-slovenských rómskych štúdií Evy Davidovej z roku 1965 o Rómoch: „zachovali si špecifické formy a nezdravé prvky spôsobu života, kultúry a myslenia, ktoré treba v procese socialistickej výchovy odstrániť“.³⁰ Rovnako výrok Anny Jurovej z roku 1995: „ide o odlišné etnikum, odlišnú kultúru, ekonomicky nesebestačnú a neschopnú ekonomickej reprodukcie z vlastných zdrojov, na nižšom stupni svojho historického a etnokultúrneho rozvoja s inými mechanizmami vnútornej regulácie ako je to u majoritnej spoločnosti“.³¹

27 HERZA. Colonial Exceptionalism: Post-Colonial Scholarship and Race in Czech and Slovak Historiography. In *Slovak Ethnology*, 2020, roč. 68, č. 2, s. 175-187.

28 SHMIDT a JAWORSKY. *Historicizing Roma in Central Europe: Between Critical Whiteness and Epistemic Injustice*. New York 2021.

29 Ani toto dielo sa však nevyhlo kritike. Podľa Ondřeja Slačálka použitie konceptu kritického beloštva uväznilo Rómov do obvyklej roly pasívnych objektov. Porovnaj SLAČÁLEK. Toto není český Floyd. Romové a cesta postkoloniální teorie do střední Evropy. In *Romano džani-ben*, 2023, roč. 30, č. 1, s. 125.

30 DAVIDOVÁ. *Bez kolíb a šiatrov*. Košice 1965, s. 10.

31 JUROVÁ. Sociálne postavenie Rómov na Slovensku – jeho determinanty a podmienky.

Vonkoncom nie je cieľom obviníť uvedené vedkyne a ďalších z rasizmu, ale demonštrovať ako hlboko je inštitucionalizovaný rasizmus ukotvený v diskurzívnych praktikách stredoeurópskej tradície produkcie poznania. Táto charakteristika je onou metaforou nášľapnej míny z názvu tejto štúdie, s ktorou by sa mali popasovať súčasní i budúci vedci najmä na Slovensku, teda v krajine, ktorá sa podľa najnovších výskumov Slovenskej akadémie vied vyznačuje normatívnou stabilitou protirómskeho rasizmu, čo v praxi znamená, že určité formy rasizmu sú v slovenskej spoločnosti vnímané ako bežné a spoločensky akceptované normy.³²

V nasledujúcej časti štúdie predstavujem stav produkcie poznania o dejinách Rómov na Slovensku v rade vyselektovaných tematických okruhov. Táto selekcia je síce subjektívna, no zostavená funkčne pre lepšiu orientáciu v obmedzenom rozsahu textu. Pritom si uvedomujem jej reduktívnosť o historické kontexty, ktorých zaradenie do selekcie bolo obmedzené. Čo sa týka výskumnej perspektívy, analyzujem rolu diskurzov jednotlivých textov so zameraním na vystihnutie ich legácie v rámci súdobého poznania problematiky a ich znalostný transfer v rámci širších konceptuálnych globálnych kontextov. Z hľadiska modelu štruktúrovania textu mi nejde o lineárne písanie dejín rómskych dejín na Slovensku, ale o retrospektívnu reflexiu vybraných problémových a vo vedeckej obci diskutovaných okruhov, ktoré majú svoju akumuláciu chronologickú genézu.

Etnogenéza ako epistemická nespravodlivosť

Predstavme si, ako by vyzerali dejiny Slovákov v Uhorsku napísané maďarskými národnými buditeľmi. Presne to sa totiž udialo pri písaní masternatívu o Rómoch zo strany nerómskych európskych vzdelancov.³³ V 18. storočí sa v strednej a juhovýchodnej Európe aktivizovali procesy etnogenézy jednotlivých etnických skupín, pričom aktérske elity týchto skupín vytyčovali etnickú hranicu voči iným skupinám – v zmysle konceptu nórskeho antropológa Fredrika Bartha.³⁴ Nie všetky skupiny obyvateľstva však boli do tohto procesu zahrnuté, resp. zostali mimo neho, pričom sa dodnes vyznačujú znakmi etnickej, resp. národnej indierencie.³⁵

In *Slezský sborník*, 1995, roč. 93, č. 1-2, s. 149.

32 KENDE a LÁŠTICOVÁ. The Last Acceptable Prejudice in Europe? Anti-Gypsyism as the Obstacle to Roma Inclusion. In *Group Processes & Intergroup Relations*, 2020, roč. 24, č. 3.

33 Ako bol o Rómoch naratív konštruovaný konkrétne v Uhorsku rozoberá DAVIS. Competitive Civilizing Missions: Hungarian Germans, Modernization, and Ethnographic Descriptions of the Zigeuner before World War I. In *Central European History*, 2017, roč. 50, č. 1, s. 6-33.

34 BARTH, ed. *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization and Cultural Difference*. Boston 1969.

35 Koncept: ZAHRA. Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of

Slovenská kultúrna antropologička Mária Dubayová identifikovala túto charakteristiku na začiatku 90. rokov 20. storočia u obyvateľov rómskych osád. Podľa jej zistení tieto segregované komunity nie sú okrem inštitúcie rodiny vnútrokultúrne štruktúrované žiadnou inou inštitúciou.³⁶ K podobným záverom dospela o zhruba dekádu neskôr aj skupina plzenských antropológov okolo Mareka Jakoubka. Tá na základe terénneho výskumu opäť v rómskych osadách na východnom Slovensku tvrdila, že identita ich obyvateľov je kódovaná k rodu, resp. klanu a lokalite. Tvrdením, že dokonca aj v Európe existujú také skupiny ľudí, ktoré žijú mimo západocivilizačný referenčný rámec akejkoľvek etnicity, resp. národa a zasadením týchto výstupov do súdobej teórie etnicity, tak spochybnili vplyvnú Barthovu teóriu o nevyhnutelnosti tvorby etnických skupín.³⁷

Jakoubkova skupina však nezostala pri tomto tvrdení, pričom pri interpretovaní rómskej identity ako takej zašla do pozícií radikálneho kultúrnoantropologického konštruktivismu. Za jedinú autentickú, tzv. tradičnú rómsku kultúru (t. j. štruktúru sociálnej organizácie) považuje výlučne kultúru rómskych osád. Z tej potom vyčleňuje skupinu tzv. asimilovaných Rómov a ich emancipačné elity, pretože tí podľa nich mali prijať majoritné koncepty skupinovej identifikácie, čím sa pokúšajú o vytvorenie umelej rómskej etnickej skupiny, resp. rómskeho národa.

Z narušania tzv. tradičnej rómskej kultúry potom obviňujú aj všetkých protagonistov romistiky a vládne politiky voči Rómom, pretože úsilie o ich emancipáciu vnímajú ako vynútenú asimiláciu s majoritou. Debata okolo záverov tzv. plzenskej antropologickej skupiny sa stala jednou z najdynamickejších a zároveň najkontroverznejších polemík v českých spoločenských a humanitných vedách za posledných 30 rokov. Jakoubkovi oponenti z rôznych vedných disciplín však v zásade argumentačne ukotvili existenciu etnickej identity aj u Rómov vo vylúčených komunitách s tým, že Rómovia ako etnická skupina majú rovnaké právo na emancipáciu a národotvorbu ako každé iné etnické spoločenstvo.³⁸

Vrátime sa však k okolnostiam tvorby pôvodného európskeho masterplanu o Rómoch, pretože ten má spojitosť s územím Slovenska. Rómovia žijúci v Uhor-

Analysis. In *Slavic Review*, 2010, roč. 69, č. 1, s. 93-119.

36 DUBAYOVÁ. *Rómovia v procesoch kultúrnej zmeny: Kultúrnoantropologická štúdia*. Prešov 2001.

37 ERIKSEN a JAKOUBEK, ed. *Ethnic Groups and Boundaries Today: A Legacy of Fifty Years*. London; New York 2019; JAKOUBEK. *Rómske osady v kulturológickej perspektíve*. Brno 2003; porovnaj zhrnutie určené historickej obci: JAKOUBEK. *Otázka kultúry na poli tzv. rómskej problematiky*. In *Česko-slovenská historická ročenka 2007*. Brno; Bratislava 2007, s. 103-119.

38 BARŠA. Konec Romů v Česku? Kacířské eseje plzeňských antropologů. In *Politologický časopis*, 2005, č. 1, s. 67-79; ELŠÍK. Romové, etnicita a radikální konstruktivisté. In *Literární noviny*, 23. 5. 2005, č. 21, s. 6.

sku, rovnako ako inde v Európe, neprešli procesmi, označovanými v slovenskej historickej tradícii pojmami národné obrozenie a národné hnutie, synchrónne s ostatnými skupinami obyvateľstva. Pri absencii kultúry vlastného písma v prospech orálnej tradície a živej pamäti prevzali úlohu vlastivedno-encyklopedickej produkcie poznania o Rómoch vzdelanci zo skupiny „oni“ (*out-group*).

V Uhorsku takéto dielo s názvom *Cigáni v Uhorsku* (1775 – 1776)³⁹ naozaj vzniklo v kontexte byrokratických, centralizačných a asimilačných reforiem vládnej moci, ktoré mali byť týmto dielom apologetizované a zároveň legitimizované (zákaz bývania v chatrčiach, stanoch, kočovania, obchodovania s koňmi, používania rómčiny, sobášov vo vnútri skupiny „my“, odobratie detí na prevýchovu). Jeho autorom bol šľachtic, vzdelanec Samuel Augustini ab Hortis zo Spiša, ktorý dielo zostavil z humanistických pohnútok na základe archívnych zdrojov, pozorovania a informácií od bližšie nešpecifikovaných informátorov. Augustini v diele dokonca reflektoval aj na vtedy už rozšírenú skutočnosť, že jeho krajan, uhorský teológ Štefan Vályi, laicky identifikoval indický pôvod rómčiny.

Vzhľadom na to, že išlo o faktograficky hutnú a zároveň prvú vlastivednú prácu o Rómoch na svete vôbec, všimol si ju a do svojho diela zakomponoval (prevzal celé pasáže) nemecký kunsthistorik a komparatívny lingvista Heinrich Moritz Gottlieb Grellmann.⁴⁰ V prípade Grellmannovho diela išlo v zásade o spísanie transnacionálnych reálií Rómov v Európe, v ktorom vedecky dokázal indický pôvod rómčiny, pričom tento poznatok použil ako nástroj vylúčenia. Grellmann nedefinoval Rómov ako národ s vlastnou kultúrou, ale ako negatívny protipól európskej osvietenskej spoločnosti. Vykreslil ich ako iracionálnych a lenivých ľudí, ktorých životný štýl bol v priamom rozpore s osvietenskými hodnotami, preto sa štátna moc mala usilovať o ich prevychovanie. Grellmann bol napríklad fascinovaný nepodloženými informáciami o ich kanibalizme, ktoré sa rozšírili v čase konania tzv. hontianskeho procesu v Uhorsku, resp. na území dnešného Slovenska.

Podľa postmodernistickej kritiky Wima Willemsa tým, že vedci Grellmanna citovali až do polovice 20. storočia, sa vytvoril vedecký mýtus, ktorý neskôr prevzali protagonisti nacistickej rasovej hygieny. Grellmannove opisy asociálnosti a vrodenej kriminálnosti mali priamo predznamenať pseudovedecké argumenty

39 Okolnosti vzniku a formátu publikovania, porovnaj kritické vydanie diela v slovenskej a nemeckej jazykovej mutácii: AUGUSTINI. *Cigáni v Uhorsku: O dnešnom stave, zvláštnych mravoch a spôsobe života, ako aj o ostatných vlastnostiach a danostiach Cigánov v Uhorsku*. Bratislava 1995.

40 GRELLMANN. *Die Zigeuner: Ein historischer Versuch über die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksale dieses Volks in Europa, nebst ihrem Ursprunge*. Dessau/Leipzig 1783; GRELLMANN. *Historischer Versuch über die Zigeuner*. 2. vydanie. Göttingen 1787.

použité pri plánovaní genocídy.⁴¹ Podľa popredného nemeckého špecialistu na štúdie holokaustu Michaela Zimmermanna Willemsova interpretácia predstavuje mŕľnik v histórii výskumu Rómov, pretože fundamentálne prehodnocuje jeho epistemologické východiská.⁴²

V súvislosti s dielom Augustiniho si všimneme, že prostredníctvom znalostného transferu sa územie Slovenska, konkrétne východného Slovenska, dostáva do teritoriálneho epicentra produkcie poznatkov o celej predstavovanej etnorasovej skupine Rómov. Totiž Willems identifikoval, že Grellmann vzťahol Augustiniho rasujúce charakteristiky spišských Rómov na akúkoľvek rómsku, resp. cigánsku skupinu žijúcu v Európe, a to bez toho, aby si to empiricky overil.⁴³

Zaujímavosťou je, že Willems sám robil chyby. Informácie o Augustinim čerpal z nemeckých a uhorských encyklopédií. Taktiež poznal kriticky editovaný prameň *Cigáni v Uhorsku* (1994), ktorý pripravila slovenská etnologička Viera Urbancová, no označuje ju za maďarskú etnologičku a vydanie ako duálne maďarsko/nemecké.⁴⁴

Slovensko ako keby vypadlo z referenčného rámca rómskej identitotvorby. Spojitosť územia Slovenska s vedeckou etnorasovou identifikáciou Rómov ako celoeurópskej národnostnej menšiny je v slovenskej historickej pamäti neznáma. Kvôli Grellmannovej nedôslednosti a jeho plagiátorstvu Augustiniho túto skutočnosť nepoznala ani zakladateľka slovenského historicko-etnografického štúdia Rómov Emília Horváthová, ktorej rozsiahle dielo *Cigáni na Slovensku* (1964) predstavuje syntézu transnacionálnych dejín Rómov v Európe, kombinovaných s fundamentálnym vlastným etnografickým výskumom rozličných rómskych skupín na území Slovenska.⁴⁵ Augustiniho nepoznala ani spoluzakladateľka česko-slovenskej romistiky Eva Davidová, ktorá sa taktiež preslávila svojimi longitudinálnymi terénnymi výskumami na východnom Slovensku.⁴⁶ Takmer neznáme sú napríklad skutočnosti, že poľský lingvista Antoni Kalina a nemeckojazyčný brniansky lingvista Rudolf von Sowa uskutočňovali svoje výskumy rómskeho jazyka a rómskych poviedok na území Slovenska v období dualizmu, pričom tituly svojich diel teritoriálne kódovali k apelatívu Slovensko, resp. slovenskí Cigáni,⁴⁷ a nie hornouhorskí, prípadne tótski, čo politika vedec-

41 WILLEMS, *In Search of the True Gypsy*, s. 22-91.

42 ZIMMERMANN. Book Reviews: *In Search of the True Gypsy*. In *Holocaust and Genocide Studies*, 2000, roč. 14, č. 2, s. 297-300

43 WILLEMS, *In Search of the True Gypsy*, s. 42-53, 62-63.

44 WILLEMS, *In Search of the True Gypsy*, s. 89.

45 HORVÁTHOVÁ. *Cigáni na Slovensku: Historicko-etnografický náčrt*. Bratislava 1964.

46 DAVIDOVÁ. *Bez kolíb a šiatrov*. Košice 1965.

47 KALINA. *La langue des Tsiganes slovaques*. Posen 1882; SOWA. *Die Mundart der slowakischen Zigeuner*. Goettingen 1887.

kej produkcie v Uhorsku inak znemožňovala. Toto „mlčanie“ nielen o Augustinim v rámci národne rámcovanej vedy na Slovensku možno identifikovať ako diskurzívnu stratégiu deteritorializácie Slovenska mimo referenčný rámec, ktorý by posilňoval skupinové väzby Rómov k slovenskému národnému teritóriu.

Sedentarizácia a interetnická symbióza

Snaha dokazovať schopnosť rozličných rómskych skupín usadiť sa predstavuje jeden z konštantných toposov vedeckého výskumu Rómov na Slovensku. Funkčne mala totiž dokladať ich schopnosť prispôbiť sa normám majoritného obyvateľstva a vôbec koexistovať s ním, a preto bola sama osebe vo verejných politikách rôznych štátnych útvarov, bez ohľadu na politický a sociálny režim, považovaná za prioritnú reglementáciu smerom k asimilácii (osvietenecké reformy, zákon o potulných Cigánoch z roku 1927, vyhláška o úprave niektorých pomerov Cigánov z roku 1941 a zákon o trvalom usídlení kočujúcich osôb z roku 1958). Schvaľovanie osvieteneckých reglementácií voči Rómom Emíliou Horváthovou⁴⁸ založilo tradíciu pozitívneho hodnotenia procesov sedentarizácie prostredníctvom viacerých prác Anny Jurovej, Anny Tkáčovej⁴⁹ alebo Pavla Šalamona.⁵⁰

Bola to predovšetkým historička Jurová, ktorá upozorňovala, že Rómovia sa nemajú a ani nedajú skúmať v izolovaných, majoritou inštitucionalizovaných časových úsekoch ohraničených politickými udalosťami, ale prostredníctvom procesov a javov, pretrvávajúcich niekoľko významných medzníkov, ba aj storočí, t. j. prostredníctvom konceptu *longue durée*. Zdôrazňovala dôležitosť skúmania štátnych reglementácií spreď 20. storočia, pretože tie nastavovali inštitucionálne štruktúry, ktoré politické elity prenášali až do 20. storočia. Regionálny výskum považovala za najplodnejší prostriedok produkcie poznania reálneho dopadu verejných politik na rómske obyvateľstvo, pretože podľa jej skúseností pramene v regionálnych archívoch boli detailnejšie, plastickejšie, neprikrášené, obsahujúce podrobné prehľady, dobové analýzy, nezastierajúce problémy a vecnejšie posudzujúce stav opisovaných javov. Zároveň si uvedomovala, že náročná heuristika predstavuje jednu z najpálčivejších bariér prirodzeného záujmu historikov o dejiny Rómov vôbec.⁵¹

48 HORVÁTHOVÁ, *Cigáni na Slovensku*, s. 123.

49 TKÁČOVÁ, *Rómovia v Abovskej, Šarišskej a Turnianskej stolici v druhej polovici 18. storočia*. Košice 2016.

50 ŠALAMON, *Cigáni z Abovskej a Turnianskej stolice v období osvietenstva*. In MANN, ed. *Neznámi Rómovia*. Bratislava 1992, s. 73-77.

51 JUROVÁ, *Dejiny rómskeho národa po roku 1945 na Slovensku*. In *Kaj džas/Kam kráčaš*. Bratislava 2001, s. 31-55.

Napriek tomu, že sa sama špecializovala na povojnové a najnovšie dejiny, ponovembrová (1989) zmena vlastníckych pomerov a tlak majority na spochybňovanie legality rómskych osád ju prinútili vedecky interpretovať existenciu rómskych osád ako výsledok sedentarizačných procesov, trvajúcich od 15. – 16., výraznejšie od 18. storočia.⁵² Zároveň tým spochybnila staršiu tézu Evy Davidovej, že väčšina osád na Slovensku vznikala až na prelome 19. a 20. storočia.⁵³ Podľa Jurovej k tomu dochádzalo oveľa skôr, pričom prelom storočí bol na východnom Slovensku poznačený rozsiahlym vyst'ahovalectvom, ktoré neposkytovalo vhodné podmienky pre symbiotické spolužitie Rómov s majoritou. Podľa nej to bude nutné overovať ďalším výskumom.⁵⁴

Proces sedentarizácie výrazne znížil počet kočovných skupín Rómov, z ktorých najviditeľnejšou až do roku 1958 zostávala skupina olašských Rómov, imigrujúca do strednej Európy z Rumunska po zrušení tamojšieho rómskeho otroctva. Prevažnú väčšinu usadených Rómov vykázalo aj ojedinelé uhorské sčítanie rómskych obyvateľov z roku 1893,⁵⁵ ktoré vplyvný maďarský romista István Kemény pokladal za jeden z najvýznamnejších zdrojov poznania dejín Rómov v Európe.⁵⁶ Sociológ Kemény už od 80. rokov 20. storočia pretlačoval v romistickom diskurze naratív, podľa ktorého si usadení Rómovia v Uhorsku našli svoje stabilné miesto v lokálnej ekonomike, napríklad ako kováči, hudobníci, nádenníci, a hoci išlo o vzťah závislosti na majorite a nie rovnosti, fungoval na báze vzájomnej potreby. Tieto závery podložila svojím terénnym orálnohistorickým výskumom z východoslovenského regiónu i česká indologička a romistka Milena Hübschmannová. Tá v tejto súvislosti prostredníctvom konceptu „naši Cigáni“ ako kvázi patrónskeho pozitívneho vnímania lokálnych rómskych komunít Nerómami na lokálnej úrovni zdôvodňovala, prečo na Slovensku nedošlo k masovému rómskemu holokaustu (porovnaj ďalej).⁵⁷

52 JUROVÁ. Historický vývoj rómskych osád na Slovensku a problematika vlastníckych vzťahov k pôde: „Nelegálne osady“. In *Človek a spoločnosť*, 2002, roč. 5, č. 4; JUROVÁ. Niekoľko poznámok k otázkam rómskych osád („Kauza Letanovce“). In *Človek a spoločnosť*, 2003, roč. 6, č. 1.

53 DAVIDOVÁ. K spôsobu bývania v cigánskych osadách východného Slovenska. In *Nové obzory: Vlastivedná ročenka Východoslovenského kraja. Ročník 3*. Košice 1961, s. 289-312.

54 JUROVÁ. K problematike výskumu rómskej menšiny na Slovensku. In *Slezský sborník*, 1994, roč. 96, č. 3, s. 215-220.

55 *Czigányösszeírás Eredményei (1893)*. Budapest 1895.

56 KEMÉNY. A magyarországi romák. Budapest 2000; porovnaj aj anglickojazyčne: KEMÉNY. History of Roma in Hungary. In KEMÉNY, ed. *Roma of Hungary*. New York 2005, s. 19; porovnaj tiež DŽAMBAZOVIČ. Rómovia v Uhorsku koncom 19. storočia: Výsledky Súpisu Rómov z roku 1893. In *Sociológia*, 2001, roč. 33, č. 5, s. 491-506.

57 HÜBSCHMANNOVÁ. *Šaj pes dovakeras / Můžeme se domluvit*. Olomouc 1993, s. 26-28; HÜBSCHMANNOVÁ. Je opravdu třeba tolik utrpení? Úvahy nad vzpomínkami slovenských

Tento naratív, ktorý Anna Jurová nazývala modelom vzájomnej symbiôzy,⁵⁸ tak následne posilňovali ďalšie vplyvné práce slovenskej proveniencie. Tie zároveň produkovali topos „našich Rómov“, teda vytvárania vzájomnej prináležitosti nerómskych komunit k blízkym rómskym komunitám, ktoré nepovažovali za faktor ohrozenia. Tu treba spomenúť predovšetkým fundamentálnu etnografickú prácu Arne B. Manna, ktorá demonštruje, že Rómovia neboli len marginalizovanou skupinou, ale kľúčovými partnermi pre roľníkov, pre ktorých vyrábali poľnohospodárske náradie, podkovy či sekery.⁵⁹ Nemožno prehliadnuť ani kriticky vydaný memorát Eleny Lackovej, v ktorej je model vzájomnej symbiôzy opísaný ako prirodzené, funkčné a vzájomne rešpektované spolužitie pred druhou svetovou vojnou, založené na ekonomickej previazanosti a susedskej pomoci,⁶⁰ ani diela Evy Zupkovej o vertikálne diferencovanom sociálnom statuse urbánne ukotvanej rómskej menšiny v prvorepublikových Košiciach.⁶¹ Nakoniec musíme spomenúť antropologické štúdie konkrétnych lokalít, ktoré dokladajú prevažne harmonické medziskupinové vzťahy prakticky do súčasnosti.⁶²

Prvorepublikový systémový anticigánizmus

Ponovembrový pátos českej a slovenskej historiografie vo vzťahu k reinterpretácii významu prvej ČSR ako ideálneho typu liberálnej demokracie generoval podľa neskoršej kritickej reflexie rehabilitáciu starých národných naratívov bez aplikovania vtedy už rozšírených metodologických inovácií.⁶³ Najnovšie vý-

Romů na druhou světovou válku. In *Neznámý holokaust*. Ed. Hana Frištenská et al. Praha 1995, s. 71-79.

58 JUROVÁ. Sociálne postavenie Rómov na Slovensku – jeho determinanty a podmienky. In *Slezský sborník*, 1995, roč. 93, č. 1-2, s. 149.

59 MANN. *Rómski kováči na Slovensku*. Bratislava 2018.

60 LACKOVÁ a HÜBSCHMANNOVÁ. *Narodila som sa pod šťastnou hviezdou*. Bratislava 2025; význam Eleny Lackovej, kľúčovej protagonistky rómskej emancipácie a zakladateľskej osobnosti modernej rómskej inteligencie pre históriu Rómov, porovnaj MUŠINKA. *Elena Lacková I. (1921 – 2003)*. Prešov 2020.

61 ZUPKOVÁ. Rómovia v Košiciach po vzniku ČSR (Analýza evidencie z roku 1924). In *Česko-slovenská historická ročenka 2007*. Brno; Bratislava 2007, s. 141-149; JUROVÁ a ZUPKOVÁ. Rómovia v Košiciach v rokoch 1918 – 1938 v kontexte doby i regiónu. In *Romano nevo ľil. Rómsky nový list*, 2008, s. 12-13.

62 GRILL. Historické premeny štruktúry medzikultúrnych vzťahov: Formy spolužitia v prípade Tarkoviec na východnom Slovensku. In PODOLINSKÁ a HRUSTIČ, ed. *Čierne-biele svety: Rómovia v majoritnej spoločnosti na Slovensku*. Bratislava 2015, s. 146-171; ORT. *Harmonie soužití: Romové jako místní obyvatelé východného Slovenska*. Praha 2022; SMETANKA a SCHMIEDL. *Mnohonárodnostný Medzev: Spomienky na spolužitie Nemcov a Rómov*. Prešov 2012.

63 KOLÁŘ a KOPEČEK. A Difficult Quest for New Paradigms: Czech Historiography after 1989. In APOR; TRENCSENYI a ANTOHI, ed. *Narratives Unbound: Historical Studies in*

skumy ukazujú, že produkovanie pozitívneho obrazu prvej ČSR viedlo okrem iného aj k podceňovaniu významu a rozšírenia fašizmu vo verejnom a politickom diskurze v tomto štátnom útvare.⁶⁴

Túto glorifikačnú tendenciu však rozhodne nezdíeľali romisti. Prvorepublikovú verejnú politiku voči Rómom ostro kritizovala už v 60. rokoch 20. storočia Emília Horváthová prizmou marxizmu.⁶⁵ Ak by sme súčasné teoretické koncepty operacionalizovali na základe jej vyjadrení, tak v podstate kritizovala, že prvorepublikové politické elity neriešili podstatu asociality, ale iba sekuritizáciu a invizibilizáciu celej skupiny. Tradícia negatívneho interpretovania prvorepublikových politik sa preniesla i do ponovembrového romistického diskurzu prostredníctvom Anny Jurovej,⁶⁶ Pavla Šalamona,⁶⁷ minoritológa Tomáša Haišmana,⁶⁸ a predovšetkým riaditeľky Múzea rómskej kultúry v Brne, rómsko-českej historičky Jany Horváthovej.⁶⁹

Napokon kľúčové analytické dielo, ktoré komplexne zhodnotilo prvorepublikové represívne praktiky voči Rómom optikou postkoloniálnych štúdií i kritickej teórie rasy, vydal v roku 2022 Pavel Baloun.⁷⁰ Zaujímavou je však zvolená diskurzívna stratégia vyhýbania sa kategorickým súdom typu, že legálne ukotvená disciplinácia a kriminalizácia Rómov bola rasistická a neliberálna. Namiesto toho sa snaží čitateľovi vysvetliť, že v dobovom kontexte išlo voči Rómom o typickú manifestáciu medzivojnového liberalizmu. Ten totiž plnohodnotné uplatnenie poskytoval iba štátotvornému národu, v ktorého záujme bola disciplinácia a kriminalizácia vykonávaná. Ostrejšiu diskusiu v nabúraní „prvorepublikového mýtu“ možno očakávať v riešenom ERC projekte *Inkluzívne dejiny stredovýchodnej Európy od polovice 19. storočia po súčasnosť* (INHIST) pod vedením českej historičky Kateřiny Čapkovej.

Každopádne vo vzťahu k územiu Slovenska, na ktorom Baloun priznáva odlišné, a teda jemnejšie uplatňovanie represívnych praktík vzhľadom na pretrvávajúce

Post-communist Eastern Europe. London 2007, s. 173-248.

64 DRÁBIK. Pomalé překračování tradičních mezí: Fašismus v první ČSR jako metodologický problém české, slovenské a československé historiografie z hlediska historiků „nového konsenzu“. In *Soudobé dějiny*, 2022, roč. 29, č. 2, s. 379-414.

65 HORVÁTHOVÁ, *Cigáni na Slovensku*, s. 166.

66 JUROVÁ, *Problémy výskumu*, s. 129-140.

67 ŠALAMON. Vplyv tlače medzivojnového obdobia na formovanie vzťahu obyvateľov k Cigánom. In *Slovenský národopis*, 1988, roč. 36, č. 1, s. 147-154.

68 HAIŠMAN. Problematika Romů v současné ČSFR. In *Národy, národnosti a etnické skupiny v demokratické společnosti*. Bratislava; Praha 1991, s. 209-216.

69 HORVÁTHOVÁ. Dílčí příspěvek k zamyšlení nad povahou a působením zákona č. 117/1927 Sbzn. O potulných cikánech ze zorného úhlu současných znalostí v oblasti romistiky a sociální práce. In *Milý Bore...* Brno 2003, s. 311-319.

70 BALOUN. „Metla našeho venkova!“ *Kriminalizace Romů od první republiky až po prvotní fázi protektorátu (1918–1941)*. Praha 2022.

vajúci model vzájomnej symbiózy usadených Rómov, bude treba uskutočniť ešte dôslednejší regionálny výskum, ktorý by potvrdil alebo vyvrátil proces postupnej korózie tohto modelu ešte pred nástupom fašistických politických režimov.

Fašizmus a holokaust

Rómsky holokaust je azda najdiskutovanejším a najspracovanejším predmetom histórie Rómov na Slovensku, čo možno zároveň tvrdiť aj o židovskom holokauste v rámci slovenskej historiografie. Otázky podielu viny, kolaborácie, sivých zón (prizeračov), jedinečnosti a vôbec porovnávania so židovským holokaustom boli kladené viacerými z popredných vedcov, ktorí sa touto problematikou zaoberali. Na rozdiel od iných tematických okruhov nedošlo ani k výraznému časovému posunu v spracovávaní rómskeho holokaustu v porovnaní s globálnym vývojom. Už na prelome 60. a 70. rokov 20. storočia začal na téme pracovať moravský historik Ctibor Nečas v reakcii na vydanie „pionierskeho“ diela k rómskemu holokaustu v Nemecku od Hansa Joachima Döringa.⁷¹ Nečas začal publikovať prvé štúdie o charaktere fašistických režimov v českých krajinách a na Slovensku už od roku 1972, teda v čase, keď nemecký historik Donald Kenrick a britský sociológ Gratton Puxon publikovali prelomovú knihu *Osud európskych Cigánov*, ktorá identifikovala rozsah rómskej genocídy v Európe.⁷²

Nečas vo svojej zhrňujúcej a fundamentálnej monografii z roku 1981 priznáva, že sa tematicky inšpiroval Döringom, Kenrickom a Puxonom a že spracovanie témy konzultoval s expertom na židovský holokaust na Slovensku Ivanom Kamencom.⁷³ Vo fundovane podloženej monografii tak komparoval charakter represívnych opatrení na Slovensku a v českých krajinách, pričom sa tu opätovne vyjavuje topos implementovania jemnejšej perzekučnej legislatívy na Slovensku. Podľa Nečasa na Slovensku nedošlo k plošnému vyvražďovaniu Rómov pre ich demografickú početnosť a ekonomickú irelevantnosť pre proces arizácií, čo je interpretácia, ktorú zastávali aj Ivan Kamenec a Arne B. Mann.⁷⁴ Nečasove dielo zostalo primárnym zdrojom poznania o rómskom holokauste na Slovensku až do nultých rokov 21. storočia. Maďarská verejnosť napríklad obdobné dielo dostala až v roku 1992, ktoré čiastočne mapovalo atrocitu aj na arbitrážnom území.⁷⁵

71 DÖRING. *Die Zigeuner im Nationalsozialistischen Staat*. Hamburg 1964.

72 KENRICK a PUXON. *The Destiny of Europe's Gypsies*. London 1972.

73 NEČAS. *Nad osudem českých a slovenských Cikánů v letech 1939–1945*. Brno 1981; vyšlo tiež v doplnenej reedícii *Českoslovenští Romové v letech 1938–1945*. Brno 1994.

74 Bližšie: MANN. Židia a Rómovia: Paralely osudov. In *Pracovné jednotky a útvary slovenskej armády 1939 – 1945. VI. robotný prápor*. Banská Bystrica 1995, s. 108–113.

75 KARSAI. *A cigánykérdés Magyarországon 1919 – 1945: Út a cigány Holocausthoz*. Budapest 1992.

S rastúcou historiografickou tendenciou relativizovať zodpovednosť politických elít slovenského štátu za uskutočnený holokaust, ktorú presadzovala časť etnocentricky a primordialisticky orientovanej ponovembrovej generácie slovenských historikov, sa začali objavovať nové interpretácie. Tie prehlbovali otázku viny za perzekúcie a vraždy Rómov na Slovensku v danom období. Česká historička a sociologička Věra Sokolová bola jednou z prvých, ktorá tvrdila, že zámerom slovenských politických elít bola v skutočnosti úplná genocída Rómov, tak ako v prípade Židov, pričom argumentovala, že ľudaci s nimi zachádzali rovnako zle ako nacisti.⁷⁶ Arne B. Mann neskôr rozšíril zodpovednosť za genocídne prenasledovanie Rómov aj na bežné nerómske obyvateľstvo, keď tvrdil, že nacistická rasová teória nebola v rozpore s percepciou Rómov v mentalitách majority, pričom prezentisticky vzťahoval anticigánistické postoje z polovice 20. storočia na hnutie skinhedov v postsocialistickom období.⁷⁷

Komparácia utrpenia Rómov a Židov sa stala v 90. rokoch 20. storočia hlavnou témou v rámci globálnych štúdií holokaustu, pričom v slovenskom prostredí k nej prispel Ivan Kamenec. Ten tvrdil, že na počte zavraždených nezáleží, teda utrpenie oboch skupín je porovnateľné s tým rozdielom, že zatiaľ čo Židia boli pre slovenský štát ideologickým nepriateľom, Rómovia boli vnímaní ako sociálna príťaž, ktorú sa politické elity rozhodli riešiť až vtedy, keď sa radikalizovala celková situácia (1944 – 1945).⁷⁸ Túto interpretačnú schému napokon potvrdil archívnym výskumom fondu Šarišsko-zemplínskej župy aj historik Martin Pekár. Podľa jeho zistení idea vystaňovania Rómov na určené územie sa objavila už pred rokom 1944 a bola totožná s rovnakými návrhmi vo vzťahu k Rusinom.⁷⁹

Slovenská vedecká obec sa rovnako priklonila ku kritike nepatričného pojmu *porrajmos* pre označenie rómskeho holokaustu,⁸⁰ ktorý sa pozvoľne vytrácal z vedeckého diskurzu v priebehu prvej dekády 21. storočia.

Nulté roky 21. storočia znamenajú obdobie zvýšenej produkcie publikačných výstupov o rómskom holokauste, ktorých autori – a tu treba spomenúť pred-

76 SOKOLOVÁ. Hlavní argumenty historiografie holocaustu a romská perspektiva. In *Romové a majorita: K výchově zdravých vztahů mezi lidmi*. Ústí nad Labem 1997, s. 43-56.

77 MANN. Od stereotypov ku genocíde. In KUMANOVÁ a MANN, ed. *Nepriznaný holocaust: Rómovia v rokoch 1939 – 1945*. Bratislava 2007, s. 27-32.

78 KAMENEC. Holokaust na Slovensku – porovnanie osudov rómskych a židovských obyvateľov. In KAMENEC. *Hľadanie a blúdenie v dejinách*. Bratislava 2000, s. 217-226; neskôr tiež KAMENEC. Fenomén holokaustu v historiografii, v umeleckej tvorbe a vo vedomí slovenskej spoločnosti. In *Holokaust ako historický a morálny problém v minulosti a súčasnosti*. Bratislava 2008, s. 111-117.

79 PEKÁR. Výber dokumentov k rómskej problematike na východnom Slovensku v rokoch 1942 – 1945. In *Annales Historici Presovienses*, 2002, roč. 6, s. 309-333.

80 Podrobnejší kontext porovnaj: MANN. Kauza holokaust verzus porrajmos. In KUMANOVÁ a MANN, ed. *Pripomínanie si rómskeho holokaustu*. Bratislava 2014, s. 47-52.

všetkým slovensko-rómsku historičku Zuzanu Kumanovú – zhodne konštatovali potrebu dokumentovať svedectvá preživších a popularizovať túto tému v spoločnosti. Snažili sa tým zvýšiť jej nedostatočnú kognitívnu recepciu v kolektívnej, resp. kultúrnej pamäti, napríklad i prostredníctvom symbolického vytyčovania miest pamätí tragédií.⁸¹ V tejto súvislosti asi najvýstižnejšie zhodnotil sociálny a symbolický status Rómov na mentálnej mape národnej histórie antropológ Martin Fotta:

„Okrem zmeny vnímania existujúceho anticigánizmu je tak skúmanie rómskeho holokaustu dôležité pre prekonanie vnímania minulosti ako národne vymedzenej a Rómov ako tých, ktorí s históriou územia Slovenska nemajú nič spoločné a ešte aj minimálne po piatich storočiach a pätnástich generáciách pochovaných na tomto území sú stále iba cudzincami.“⁸²

Najvplyvnejšie súborné dielo s kolekciou pamätí Rómov na obdobie druhej svetovej vojny zostavila v roku 2005 Milena Hübschmannová s názvom *Po Židoch Cigáni*, a to na základe longitudinálne zaznamenávaných rozhovorov s narátormi už od 70. rokov 20. storočia.⁸³ Hübschmannová požívala u narátorov vysoký stupeň dôvery, čo jej umožnilo značne rozšíriť poznanie, a to v tomto smere: Kenrick-Puxonove tvrdenia o jednej tisícke obetí rómskeho holokaustu v slovenskom štáte sú výrazne podhodnotené, aj keď neponúka vlastný odhad. Nie všetky masové vyvražďovania dedín sú v historickej literatúre zmapované. Dôvody, pre ktoré sa na Slovensku neuskutočnil masový rómsky holokaust, identifikuje dva: autonómnou zahraničnú politiku satelitného štátneho útvaru a integrovanosť Rómov do slovenskej poľnohospodárskej stavovskej spoločnosti, na základe čoho Rómovia participovali aj v slovenskej armáde, aj v Slovenskom národnom povstaní – t. j. pretrvávajú model vzájomnej symbiôzy z uhorského obdobia.

Významným momentom v jej argumentácii je konštatovanie, že vojnové udalosti znamenali koniec tejto dovtedajšej symbiôzy (v texte označovanej ako integrácia). Autorka sa v tomto bode prikláňa k určitej forme viktimizácie: *„Ako toľkokrát v histórii sa opakovala modelová situácia: akonáhle si Rómovia práčne nájdú miesto v majoritnej spoločnosti, príde otras, ktorý síce oni sami*

81 FEDIČ. *Východoslovenskí Rómovia a II. svetová vojna: Svedectvá pamätníkov*. Humenné 2001; TÁNCOŠ a LUŽICA. *Zabudnutí a zatratení*. Bratislava 2002; LUŽICA. *Keď bola vojna, nebol som doma*. Bratislava 2004; KUMANOVÁ a MANN, ed. *Nepriznaný holocaust: Rómovia v rokoch 1939 – 1945*. Bratislava 2007; KUMANOVÁ a MANN, ed. *Pripomínanie si rómskeho holokaustu*. Bratislava 2014; KUMANOVÁ a MANN, ed. *Nové poznatky o holocauste Rómov na Slovensku*. Bratislava 2015.

82 VAGAČOVÁ a FOTTA, ed. *Rómovia a druhá svetová vojna: Čítanka*. Bratislava 2006, s. 8.

83 HÜBSCHMANNOVÁ. *Po Židoch Cigáni: Svědectví Romů ze Slovenska 1939–1945. I. díl (1939 – srpen 1944)*. Praha 2005.

nevyvolali, avšak ako marginálna menšina sú ním najhoršie postihnutí.⁸⁴ Tento naratív pripomína viktimizačný determinizmus charakteristický pre legáciu jednej z najvplyvnejších syntéz globálnych dejín Rómov od rómskeho lingvistu a historika Iana Hancocka, ktorý historicko-sociologickým konštruktom „párij-ský syndróm“ pomenúva psychologický a spoločenský stav skupiny, dlhodobo vytláčanej na okraj, až kým túto izoláciu nezačne vnímať ako svoj prirodzený stav.⁸⁵ Zároveň je takýto konštrukt replikáciou konceptu „vedomého pária“, prevzatého od Hannah Arendt vo vzťahu k Židom v holokauste, ktorý bol vedcami, aplikujúcimi dekonštruktivistický prístup, napadnutý pre ignorovanie komplexných modalít rezistencie a vedomia u subalterných komunít.⁸⁶

Slovenská historiografia ale v tom čase riešila iné kontroverzné problémy. V roku 2010 vydal historik Karol Janas dielo s názvom *Perzekúcie Rómov v Slovenskej republike*,⁸⁷ ktoré malo ambíciu stať sa rešpektovanou syntetickou monografiou, aktualizujúcou Nečasove pionierske dielo o nové zistenia ohľadom likvidácie kočovníctva, pracovných útvarov pre Rómov a asociálov, perzekúcií v armáde, zaisťovacieho tábora v Dubnici nad Váhom a prípadoch fyzickej likvidácie. No dikcia celého diela, ako aj jeho štruktúra, orientovaná na analýzu perzekučného mocenského mechanizmu, je koncipovaná tak nešťastne, akoby bol autor frustrovaný z neschopnosti štátnych autorít realizovať svoje vlastné verejné politiky. Radikalizáciu perzekúcií v roku 1944 v podstate kládol za vinu nemeckým okupačným autoritám. Prácu podrobila podrobnej kritike Anna Jurová, ktorá ju ohodnotila ako dezinterpretáciu a jej vydanie označila za poľutovaniahodný omyl editora. Navyše Janasa obvinila z viktimizácie politických elít v rámci zodpovednosti za holokaust.⁸⁸ Janasove dielo tak v kontexte ponovembrového mainstreamu slovenskej historiografie predstavuje jedno z najväčších profesijných zlyhaní a je otázne, či sa ho doposiaľ podarilo napraviť, nakoľko práca zvykne byť naďalej citovaná.

Postupne sa darí odstraňovať jeden z najväčších „dlhov“ slovenskej historiografie voči spracovaniu historických udalostí, javov a procesov na arbitrážnom území. Vo vzťahu k rómskemu holokaustu je v tomto smere prínosom práca košických historičiek Patricie Fogelovej a Veroniky Szeghy-Gayer s názvom *Proti režimu: príbehy odporu a odvahy v období nacistickej okupácie v Košiciach*, v ktorej sa im podarilo odkryť časť rómskych obetí prenasledovania napríklad

84 HÜBSCHMANNOVÁ, *Po Židoch Cigáni*, s. 59.

85 HANCOCK, *We Are the Romani People*, 2002.

86 RAY at al. Arendt's 'Conscious Pariah' and the Ambiguous Figure of the Subaltern. In *European Journal of Social Theory*, 2016, roč. 19, č. 4.

87 JANAS. *Perzekúcie Rómov v Slovenskej republike (1939 – 1945)*. Bratislava 2010.

88 JUROVÁ. Recenzia na: JANAS, Karol. *Perzekúcie Rómov v Slovenskej republike (1939 – 1945)*. In *Človek a spoločnosť*, 2010, roč. 13, č. 4.

aj na základe povojnových žiadostí o finančnú podporu, adresovaných mestu Košice, čím zvýraznili aktérske pojmá spracovania problematiky.⁸⁹

Socialistická asimilácia rovná sa etnocída

Pokiaľ historik Adam Hudek vo svojej prevratnej knihe o povahe slovenskej historiografickej produkcie v období socializmu konštatoval, že išlo o „najpolitickjšiu vedu“, ⁹⁰ rovnaký výrok sa dá vzťahnúť i na etnografiu. Tá bola v podmienkach politiky vedy socialistického režimu profilovaná ako historická veda, ktorá mala legitimizovať existenciu a svojbytnosť slovenského národného spoločenstva.⁹¹ Etnografi tak v línii s politickou objednávkou štátnych autorít začali v roku 1952 etnografický výskum Rómov ako etnografickej skupiny, čo bolo dobové označenie pre skupinu ľudí, ktorú podľa marxistickej ideológie nebolo schválené klasifikovať ako schopnú vytvoriť národnostnú skupinu, resp. národ, čiže nemala povedomie o vzájomnej prínaležitosti, vlastné teritórium a vnútorný ekonomický trh. Nakoľko išlo v dobovej terminológii aj o antropologický výskum, Rómovia boli ako členovia tejto etnografickej skupiny identifikovaní na základe biologicko-rasových znakov.⁹² Ostatné humanitné a spoločenské disciplíny ako história, sociológia či jazykoveda sa Rómami nezaoberali.

V období československého socialistického režimu vznikla rozsiahla produkcia poznatkov o Rómoch. V konečnom dôsledku mala dokazovať ich inferiórne postavenie ako skupiny obyvateľstva, ktorá sa síce vyznačovala istými špecifickými etnickými znakmi, ako napríklad vlastným jazykom, ale ktorá mala byť v dohľadnej dobe civilizačne socializovaná a jazykovo a kultúrne asimilovaná.⁹³ Ambiciózne vládne politiky z 50. rokov 20. storočia predpokladali, že tento program bude ukončený v roku 1970, čím táto skupina mala prestať existovať. Ide teda *de facto* o definíciu etnocídy (likvidácia jazyka, vynútená asimilácia a presídľovanie, epistemické násilie, rozbíjanie sociálnych väzieb).⁹⁴ Po roku 1970 politické elity zmenili na etnocídnom programe jedine neurčitosť jeho

89 FOGELOVÁ a SZEGHY-GAYER. *Proti režimu: Příběhy odporu a odvahy v období nacistické okupácie v Košiciach*. Košice 2024.

90 HUDEK. *Najpolitickjšia veda: Slovenská historiografia v rokoch 1948 – 1968*. Bratislava 2010.

91 KILIÁNOVÁ a POPELKOVÁ. Zavádzanie marxistickej etnografie v národopise na Slovensku: Zmena vedeckého myslenia? In *Slovenský národopis*, 2010, roč. 58, č. 4, s. 413.

92 ČAJÁNKOVÁ. Prvý kolektívny výskum života a kultúry Cigánov na Slovensku. In *Slovenský národopis*, 1955, roč. 3, č. 4, s. 123-124. Išlo o Emíliu Horváthovú.

93 Chronologicky najvplyvnejšie diela: JAMNICKÁ-ŠMERGLOVÁ. *Dějiny našich cikánů*. Praha 1955; SUS. *Cikánská otázka v ČSSR*. Praha 1961; HORVÁTHOVÁ, *Cigáni na Slovensku*; DAVIDOVÁ. *Bez kolib a šiatrov*; NOVÁČEK. *Cikáni včera, dnes a zítra*. Praha 1968; KÁRA et al. *Cikáni v ČSSR v procesu společenské integrace*. Praha 1975.

94 Definícia podľa: SHAW. *What is Genocide?* Cambridge; Malden 2007, s. 66-67.

terminácie. Vedecké elity totiž nedokázali štátnemu aparátu poskytnúť účinné nástroje na vynútenie asimilácie. Tá preto naďalej prebiehala najmä prostredníctvom majetkových opatrení, predovšetkým poskytovaním bytov a zamestnania. Jediná vedkyňa, ktorá sa proti tomuto sociálnemu inžinierstvu v Československu verejne postavila, bola česká romistka Milena Hübschmannová,⁹⁵ ktorej bolo zakázané po roku 1970 v Slovenskej socialistickej republike publikovať.⁹⁶

V kontexte studenej vojny ako prví na nehumánny charakter etnocídnych snáh v Československu poukazovali americkí vedci, čím sa snažili zdiskreditovať komunistickú ideológiu a socialistické štátne zriadenie.⁹⁷ Politológ David Kostelancik v roku 1989 dokonca tvrdil, že politické elity Československa to robia vo svojom záujme, nakoľko krajina potrebuje lacnú pracovnú silu a keďže Rómom znemožňujú skupinovú emancipáciu, tí nepredstavujú ani žiadnu politickú hrozbu pre štátotvorné národy.⁹⁸

Po páde socialistickeho režimu vyšlo niekoľko kritik rómskych politik na domácej pôde, pričom tieto kritiky v duchu neoliberalnej hegemonie zaviedli tradíciu „normatívneho antikomunizmu“. Minoritológ Tomáš Haišman označil celú epochu socializmu za ďalšiu etapu utrpenia Rómov, počas ktorej boli vytlačení z ekonomického systému jednotlivých lokalít, čím došlo k ukončeniu modelu vzájomnej symbiózy. Zároveň zdôraznil, že po 40 rokoch socializmu 80 000 ľudí na východe Slovenska stále žije v chatrčiach s pesimistickým výhľadom na zmenu.⁹⁹

Už v roku 1993 vyšlo fundamentálne dielo Anny Jurovej, v ktorom na základe podrobného archívneho materiálu mapovala genézu a dynamiku rómskych verejných politik socialistickeho režimu na území Slovenska. Podľa jej interpretácie asimilačné politiky zlyhávali, pretože politické elity si nechceli priznať, že išlo „predovšetkým o interetnický problém, o problém vzájomnej koexistencie odlišných kultúr a o prekonanie vážnych predsudkov v oblasti vzájomných vzťahov, brzdiačich tento proces“.¹⁰⁰ Jurová sa téme intenzívne venovala nasledujúce dve dekády, vydala editované zbierky prameňov a hoci nevykonávala terénny a orálnohistorický výskum, v rámci slovenskej vedeckej obce zostávala rešpek-

95 HÜBSCHMANNOVÁ. Co je tzv. cikánská otázka? In *Sociologický časopis*, 1970, roč. 6, č. 2, s. 105-120.

96 MANN. Zmeny v prístupe k Rómom pred rokom 1989. In RAFAEL, ed. *30 rokov po revolúcii: Úvahy a reflexie na ceste za slobodou*. Bratislava 202, s. 34-39.

97 ULČ. Gypsies in Czechoslovakia: A Case of Unfinished Integration. In *Eastern European Politics and Societies*, 1988, roč. 2, č. 2, s. 306-332; GUY. *The Attempt of Socialist Czechoslovakia to Assimilate its Gypsy Population. Dissertation*. University of Bristol 1977.

98 KOSTELANCIK, The Gypsies of Czechoslovakia, s. 307-321.

99 HAIŠMAN, Problematika Romů, s. 213.

100 JUROVÁ. *Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945*. Bratislava 1993, s. 106.

tovanou expertkou už aj z toho dôvodu, že predstavovala jediného profesionálneho historika, resp. historičku, zaoberajúcu sa dejinami Rómov.¹⁰¹

S postupom času však svoj výskum stále viac posúvala do obdobia limitovanej demokracie 3. ČSR 1945 – 1947, nakoľko v archívnych dokumentoch zisťovala, že demokratické inštitúcie obnoveného Československa prebrali a naďalej uplatňovali diskriminačné mechanizmy nielen z obdobia vojnovkej Slovenskej republiky, ale aj prvej ČSR. Išlo predovšetkým o obnovenie platnosti zákona o potulných Cigánoch (1927), ktorý zostal v platnosti až do roku 1950 (cigánske legitimácie, evidencia, biometria). Podľa Jurovej sa tým pripravila pôda pre neskoršie brachiálne opatrenia, vrátane zákazu kočovníctva (1958) a rozptylu v rámci slovenských krajov a zo Slovenska do českých krajín (1965).¹⁰² Výskumy tohto okruhu, zamerané na dopad povojnovej legislatívy na migračné stratégie slovenských Rómov, prebiehali aj v Česku. Venovali sa im: Nina Pavelčíková,¹⁰³ Helena Nosková¹⁰⁴ a Helena Sadílková.¹⁰⁵ Dejiny Rómov sa tak predovšetkým v českej historiografii stali jednou z tém zápasu na akademickom poli, v ktorom sa po novembri 1989 stretávali totalitaristická a revizionistická paradigma interpretácie československého socializmu.¹⁰⁶

Osobitnú kategóriu československej etnocídy na Rómoch predstavoval program sterilizácie uplatňovaný od 70. rokov 20. storočia predovšetkým na rómskych ženách v rámci štátneho zdravotníckeho systému. Na jeho realizáciu upozorňovala už Charta 77. Prvou vedkyňou, ktorá sa týmto problémom analyticky zaoberala, bola historička Věra Sokolová. Tá vo svojej monografii z roku 2008¹⁰⁷ aplikovala na empirický materiál metódu kritickej diskurzívnej analýzy,

101 JUROVÁ. *Rómska problematika 1945 – 1967: Dokumenty. I. – 4. časť*. Praha 1996; JUROVÁ. Otázky vzdelávania Rómov v období socializmu vo vzťahu k materinskému jazyku. In *Človek a spoločnosť*, 2000, roč. 3, č. 1; JUROVÁ. *Rómska menšina na Slovensku v dokumentoch 1945 – 1975*. Košice 2008.

102 JUROVÁ. Slovenskí Rómovia v Československu v rokoch 1945 – 1947: Regulácia pohybu a kontinuita perzekúcie. In *Človek a spoločnosť*, 2009, roč. 12, č. 1.

103 PAVELČÍKOVÁ. *Romové v českých zemích v letech 1945–1989*. Praha 2004.

104 NOSKOVÁ. Češi, Slováci a Romové po II. světové válce: Majorita a minorita v zákonech a směrnicích. In *Romano džaniben*, 2000, roč. 7, č. 3, s. 58–64.

105 SADÍLKOVÁ. The Postwar Migration of Romani Families from Slovakia to the Bohemian Lands: A Complex Legacy of War and Genocide in Czechoslovakia. In ADLER a ČAPKOVÁ, ed. *Jewish and Romani Families in the Holocaust and its Aftermath*. New Brunswick 2020, s. 190–218.

106 Rómsku tematiku do mainstreamu posunul napr. SPURNÝ. *Nejsou jako my: Česká společnost a menšiny v pohraničí: 1945–1960*. Praha 2011; SPURNÝ. *Most do budoucnosti: Laboratoř socialistické modernity na severu Čech*. Praha 2016.

107 SOKOLOVÁ. *Cultural Politics of Ethnicity: Discourses on the Roma in Communist Czechoslovakia*. Stuttgart 2008, s. 207–246.

pričom upozornila na to, že československé sociálne politiky (zákaz kočovníctva, sterilizácie) sa o Rómoch explicitne ani nezmieňovali, ale stali sa diskriminačnými až v priestore diskurzu, keďže spôsob, akým boli Rómovia verejne zobrazovaní, ovplyvnil interpretáciu a etnorasové, represívne uplatňovanie politik miestnymi byrokratmi, v tomto prípade zdravotníckou administratívou.

Sokolová tak bola jednou z prvých autoriek a autorov, ktorí sa v súvislosti s historizáciou Rómov v socialistickom Československu obrátili od inštitucionálnych dejín smerom k analýze diskurzov. V tomto smere je v súčasnosti najproduktívnejšou Victoria Shmidt, ktorá sa orientuje na rekonštruovanie *longue durée* stredoeurópskej rasovej vedy ako agenta a štruktúry budovania národa, a to historizovaním štrukturálneho násillia voči zdravotne postihnutým a Rómom.¹⁰⁸

Aktérstvo

Po roku 2000 je v produkcii poznania o dejinách Rómov najviditeľnejšie tematizovanie aktérstva (dejiny zdola) a politickej aktivizácie. To ale neznamená, že by sa tieto okruhy netraktovali už predtým. Už „veľké“ syntézy globálnych dejín Rómov zdôrazňovali pozíciu Rómov ako aktívnych činiteľov dejín, či už prostredníctvom politickej aktivizácie,¹⁰⁹ alebo faktického konštatovania, že si bez vlastného štátu a národnej identity zachovali po stáročia kultúrne dedičstvo napriek perzekúciám.¹¹⁰ Prvé dôsledne analytické dielo v tomto smere predstavuje historizácia politickej emancipácie už od obdobia takých fenoménov, akými boli posty rómskych kráľov v stredoveku až po obdobie akceptovania rómskej reprezentácie v štruktúrach OSN z pera historičky Ilony Klímovej-Alexander (afiliovanej k Univerzite v Cambridge).¹¹¹ Rovnako vplyvná je komparatívna syntéza občianskej emancipácie rómskych elít v krajinách strednej a juhovýchodnej Európy (19. storočie – 1945), teda vrátane pokrytia územia Slovenska, ktorá bola vydaná pod vedením popredných svetových romistov Eleny Marushiakovej a Veselína Popova.¹¹²

108 SHMIDT. Racial Thinking among Czech Anthropologists: The Case of Vojtěch Suk. In BAKER, ed. *Off White: Central and Eastern Europe and the Global History of Race*. Manchester 2024, s. 91-112; SHMIDT et al. *The Politics of Disability in Interwar and Socialist Czechoslovakia: Segregating in the Name of the Nation*. London 2025.

109 LIÉGEOIS. *Roma, Tsiganes, Voyageurs*. Strasbourg 1994; tiež v slovenčine *Rómovia, Cigáni a kočovníci*. Bratislava 1995.

110 FRASER. *The Gypsies*. Oxford 1992.

111 KLÍMOVÁ-ALEXANDER. *The Romani Voice in World Politics: The United Nations and Non-State Actors*. Aldershot 2005; porovnaj jej päťdielnu sériu článkov v *Nationalities Papers* (2004 – 2010), ktorú tu z kapacitných dôvodov nie je možné celú odcitovať.

112 MARUSHIAKOVA a POPOV, ed. *Roma Portraits in History: Roma Civic Emancipation Elite in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th Century until World War II*. Paderborn 2022.

Na Slovensku sa mohlo o aktérstve a politickej emancipácii Rómov písať až po roku 1989, pričom experti sa prikláňali k prioritnej potrebe návratu k dovtedy upieraným etnickým identifikáciám. No už krátko po „novembri“ bolo evidentné, že tento proces sa vyznačuje úskaliami (štatistické neprihlasovanie sa k rómskej národnosti, roztrieštená politická reprezentácia).¹¹³

Po sprístupnení relevantných archívnych fondov bolo možné nahliadnuť aj do okolností vzniku, fungovania a zániku rómskeho kultúrneho spolku Zväz Cigánov-Rómov na Slovensku (1968/9 – 1973). Anna Jurová konštatovala, že do vedenia tohto spolku sa dostali takí rómski aktéri, ktorí sa stotožnili so štátnou asimilačnou politikou, v dôsledku čoho došlo k rozkolu s obdobným zväzom v Českej socialistickej republike a k následnému zrušeniu oboch zväzov štátnou mocou.¹¹⁴ Tému rozvinuli a doplnili ďalší autori. René Lužica vyzdvihol, že išlo o prvý úspech založenia a úradného uznania rómskej organizácie, ktorej vznik podnietila v tom čase nová generácia rómskych intelektuálnych elít.¹¹⁵ Autorská trojica z Česka Helena Sadílková, Dušan Slačka a Milada Závodská zase historizovala vyjednávanie angažovaných Rómov so štátnymi úradmi v snahe spolupodieľať sa na zlepšení spoločenského postavenia rómskych komunít už od záveru 40. rokov 20. storočia, čím zdôraznila, že emancipačný proces nebol len singulárnym vedľajším produktom pražskej jari, ale dlhodobějších a hlavne prirodzených vnútrogrupinových tendencií.¹¹⁶ Tieto štúdie na regionálnej úrovni zo slovenského prostredia dopĺňajú výskumy českej historičky Moniky Stachovej.¹¹⁷

113 JUROVÁ. História Rómov – zdroj pozitívnej etnickej emancipácie? In BAČOVÁ a KUSÁ, ed. *Identity v meniacej sa spoločnosti*. Košice 1997, s. 155-164; porovnaj i dielo, ktoré možno považovať za kvázi encyklopédiu tematizovania Rómov v postsocialistickom období vo vedeckom, odbornom i verejnom diskurze: VAŠEČKA, ed. *Čačipen pal o Roma / Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava 2001 – tu aj rozsiahla stať k dejinám Rómom na Slovensku, ale v zásade ide o kompilát už vydanej produkcie.

114 JUROVÁ. Politika násilnej asimilácie Rómov v 60. rokoch (Pokus Rómov o zapojenie do demokratizačného procesu). In *Pokus o reformu v roku 1968: Historicko-politologické pohľady*. Banská Bystrica 1999, s. 157-163.

115 LUŽICA. *Zväz Cigánov – Rómov a štátna moc na Slovensku v rokoch 1968 – 1989*. Nitra 2021.

116 SADÍLKOVÁ; SLAČKA a ZÁVODSKÁ. *Aby bylo i s námi počítáno: Společensko-politická angažovanost Romů a snahy o založení romské organizace v poválečném Československu*. Brno 2018.

117 STACHOVÁ. Romové jako aktéři vyjednávání bytové agendy v době státního socialismu. Případová studie Podunajských Biskupic a Plaveckého Štvtku (1950 – 1989). In *Romano džaniben*, 2024, roč. 31, č. 2, s. 13-50; STACHOVÁ. “We Are Not Flying Angels Who – without Any Material Needs – Can Satisfy the Soul”: Conflicts, Negotiating and Making Demands by Members of the City and District Committees of the Slovak Union of Gypsies-Roma in Košice, 1969–1973. In *Soudobé dějiny*, 2024, roč. 31, č. 3, s. 749-784.

Ale azda najvýraznejšie vyzdvihnutie aktérstva Rómov v historiografickej produkcii pochádza od historičky ľudských práv na Univerzite v Cambridge Celie Donert v diele *Práva Rómov: boj za občianstvo v povojnovom Československu* z roku 2017.¹¹⁸ Donert na základe originálneho výskumu v českých a slovenských archívoch, sociologických a etnografických štúdiách a orálnych históriách argumentuje, že socialistický štát nebol len represorom práv, ale zároveň ich konštruktérom v oblasti sociálnych a ekonomických práv, ako je právo na prácu, bývanie a zdravotnú starostlivosť – teda oblastí, ktoré boli relevantné pre mnohých rómskych aktivistov, intelektuálov, robotníkov, ale i študentov a ženy. Donert teda dokázala dejiny Rómov zužitkovať na reinterpretáciu celých dejín ľudských práv v Európe, keď ukázala, že ľudské práva v 20. storočí neboli len záležitosťou liberálneho Západu a disidentov, ale aj každodenného boja marginalizovaných komunít vnútri socialistického systému samotného.

Demografia a priestor

Po rómskom holokauste je azda najpertraktovejšou témou vo vedeckom diskurze v kontexte dejín Rómov na Slovensku téma ich početnosti. To je dozaista výsledkom mýtizácie toposu neúmerneho narastania počtu Rómov vo verejnom diskurze a s tým spojenej mobilizácie politických elít, ktoré sa usilovali sekuritizovať celú skupinu a pokiaľ možno na ňu uplatňovať negatívnu eugeniku (k sterilizáciám porovnaj stať o socialistickej asimilácii). V dôsledku toho – a to je asi jediný pozitívny faktor celého problému – sa zachovalo v chronologickej perspektíve aj najviac archívnych prameňov vypovedajúcich o dejinných realitách Rómov. Napríklad zostavovatelia mimoriadneho sčítania Rómov v Uhorsku z roku 1893 zanechali v sprievodnej štúdii vzácnu informáciu o tom, že v slovenskojazyčnom prostredí pozorovali – preložené pojmami dnešných konceptov – vyšší anticigánistický sentiment než v tom maďarskojazyčnom, čo sa odrážalo vo zvýšenej priestorovej segregácii.¹¹⁹

Geografický priestor a jeho členitý prírodný reliéf ako facilitátor stratégie prežitia tematizovala už Emília Horváthová, ktorá tvrdila, že to bolo práve územie Slovenska, „*ktoré zhodou okolností poskytovalo Cigánom priaznivejšie podmienky a väčšiu bezpečnosť ako mnohé iné európske krajiny, či už v epoche feudalizmu, alebo kapitalizmu, a v porovnaní s niektorými okolitými krajinami aj počas druhej svetovej vojny*“.¹²⁰ Horváthová však zároveň tvrdila, že Rómo-

118 DONERT. *The Rights of the Roma: The Struggle for Citizenship in Postwar Czechoslovakia*. Cambridge 2017.

119 DŽAMBAZOVIČ, Rómovia v Uhorsku, s. 117.

120 HORVÁTHOVÁ. K etnografickej a migračnej dynamike Cigánov. In *Slovenský národopis*, 1988, roč. 36, č. 1, s. 17.

via sa prioritne usádzali v nížinných poľnohospodárskych oblastiach s väčšími zárobkovými možnosťami, čomu však kontrovala Jurová, keďže by to nevysvetľovalo územnú koncentráciu Rómov v pahorkatinných oblastiach východného Slovenska.¹²¹

Vysvetlenie tohto fenoménu bude pravdepodobne nutné hľadať i mimo písomných prameňov. Je preto možné, že osídľovacie vzorce, vyznačujúce sa určitou priestorovou dištanciou medzi majoritnou a minoritnou skupinou v rámci jednej lokality, majú svoje *longue durée* nepísané pravidlá, ktoré boli v rámci modelu vzájomnej symbiôzy zvykovo rešpektované.

O narušenie tohto *statu quo* priestorovej dištancie sa brachiálnymi zásahmi pokúšal socialistický režim, a to na základe expertízy Evy Davidovej, ktorá pozorovala vyššiu mieru asimilácie v českom industriálnom a urbánnom prostredí.¹²² Davidová vládny elitám odporučila rozptýliť minoritu v majorite i na Slovensku. Ale o čo viac sa o to režim usiloval, tým viac problémov a debaklov to generovalo. Jednoznačne najviditeľnejšiu priestorovú manifestáciu takéhoto nezdaru predstavuje modernistické sídlisko Luník IX, ktorého genézu sa pokúsil analyzovať košický historik Ondrej Ficeri prostredníctvom konceptu rasového priestoru.¹²³ Podľa Ficeriho miestne politické elity narušili dovtedajší *status quo* vo vzťahu k existencii prirodzene vytýčeného rasového priestoru medzi oboma skupinami, čo viedlo k citeľnému odporu zo strany nerómskeho obyvateľstva, ktorého výsledkom bola ponovembrová legálne inštitucionalizovaná teritorializácia Luníka IX ako rómskeho geta. Ostatne každé segregované osídlenie má svoju vlastnú genézu, ako o tom svedčí i antropologická historizácia segregácie rómskej osady v šarišskej obci Svinia.¹²⁴

Záver: Prečo je dôležité skúmať dejiny Rómov

Výskum dejín Rómov na Slovensku sa vyznačuje interdisciplinárnym prístupom, ktorý si vyžaduje zohľadňovať teoretické koncepty a metodologické nástroje ostatných relevantných, kooperujúcich spoločenských a humanitných vied. Rovnako si to vyžaduje reflektovať na najnovší vývoj paradigmatických inovácií jednotlivých konceptov, ktoré sa nielen v kontexte etnických a rasových

121 JUROVÁ, K problematike výskumu rómskej menšiny, s. 217.

122 DAVIDOVÁ. K cikánské problematice na Ostravsku-Karvinsku: k problematice asimilace slovenských Cikánů v průmyslových oblastech českých zemí. In *Radostná země*, 1961, roč. 10, s. 73-78.

123 FICERI. *Luník IX: Zrod rómskeho geta*. Košice 2022; porovnaj tiež kolekciu výpovedí rómskych a nerómskych narátorov k téme: KOHOUTOVÁ. *Luník IX – spomienky – pamäti*. Košice 2022.

124 SCHEFFEL. *Svinia in Black and White: Slovak Roma and Their Neighbours*. Toronto 2005. V slovenčine: *Svinia v čiernobielych: Slovenskí Rómovia a ich susedia*. Prešov 2009.

štúdií vyvíjajú s mimoriadnou dynamikou. Ignorovanie týchto referenčných rámcov totiž môže spustiť onú „nášľapnú mínu“ – metaforu v názve tejto štúdie, pri ktorej by žiaden vedec nechcel urobiť prešľap, aby bol napokon obvinený z reprodukovania inštitucionálneho rasizmu.

Skúmanie dejín Rómov, a teda aj dejín Rómov na území Slovenska, je mimoriadne relevantné a atraktívne pre vedcov zaoberajúcich sa najrozličnejšími globálnymi fenoménmi, nielen lineárnou históriou Rómov. Ako bolo v tejto štúdií ukázané, empirický materiál zozbieraný na území Slovenska od členov rómskej etnickej skupiny bol v uplynulých dekádach 21. storočia využitý aj inonárodnými vedcami – napríklad na rekonceptualizáciu teórie etnicity (Marek Jakoubek), vnútornej kolonizácie a kritickej belosti (Victoria Shmidt) alebo reinterpretáciu dejín ľudských práv (Celia Donert). Metaforicky sa dá vyjadriť, že v rámci bilancie znalostného transferu sa dejiny Rómov na Slovensku stávajú akýmsi nespracovaným exportným artiklom, ktorý je oceňovaný viac v zahraničí ako doma, čo len svedčí o ich pretrvávajúcom marginálnom postavení a deteritorializácii z referenčného rámca národného teritória.

Čo sa týka domácej produkcie, skúmanie dejín Rómov samo osebe neprispieva len k poznaniu o početnej minoritnej skupine, ale aj k poznaniu o majoritnom obyvateľstve, medzi ktorým alebo popri ktorom Rómovia žijú. Na základe doterajšieho stavu poznania možno pripustiť, že historická skúsenosť z koexistencie rómskeho minoritného a dominantne slovenského majoritného spoločenstva je z perspektívy oboch skupín viac či menej problematická a často zaťažená konfliktnými sociálnymi poľami, čo je však charakteristické napríklad aj pre slovensko-maďarské interetnické vzťahy. Ďalej je možné polemizovať o tom, či je táto historická skúsenosť problematická singulárne (holokaust, etnocída) alebo univerzálne (koexistencia vôbec), a pýtať sa, ako to vníma člen slovenského národného spoločenstva, resp. člen rómskeho etnického spoločenstva zo svojej perspektívy.

V každom prípade však momentálne platí, že rómska menšina je spolu s ostatnými menšinami v národnom štáte majorizovaná členmi štátotvorného národa, ktorí nesú zodpovednosť za tvorbu verejných politík orientovaných na všetkých občanov, vrátane politiky pamäti a organizácie vedy. Názory na to, ako pristúpiť ku konsenzuálnej interpretácii negatívnej historickej skúsenosti zo vzájomnej koexistencie dvoch spoločenstiev, zaťažených historickými konfliktmi, sa budú nepochybne rôzniť. Na tomto mieste sa však ponúka uviesť aspoň jeden protipól, a to kritickú perspektívu antropológa Andreja Beláka, ktorá je diskusnou odpoveďou na otázku, ako treba zmeniť predsudky majority voči Rómom:¹²⁵

125 Podcast Špeciál SAV: Rómovia medzi nami: Barbara Lášticová a Andrej Belák [online]. YouTube [cit. 2026-03-13]. Dostupné na: <https://www.youtube.com/watch?v=xx41sQBO1BE>

„Ja si myslím, že to nepôjde bez nejakej politickej odvahy dištancovať sa od istej časti vlastnej histórie. A to je niečo, čo sa musí premietnuť do učebníc... To čo urobili, povedzme, Nemci s vlastnou históriou, ako sa vyrovnali s vlastnou účasťou na druhej svetovej vojne. Kým niečo také neurobíme vo vzťahu k Rómom, tak jednoducho kultúra nedostane impulz, aby sa jednoducho dalo začať o tom vôbec hovoriť verejne...“

O autorovi / About the author

Mgr. Ondrej Ficeri, PhD.

Spoločenskovedný ústav

Centrum spoločenských a psychologických vied SAV, v. v. i.

Karpatská 5, 04001 Košice

Slovenská republika

e-mail: ondrej.ficeri@saske.sk

<https://orcid.org/0000-0002-3802-8338>

<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57220160613>

<https://www.webofscience.com/wos/author/record/2296477>

Zoznam použitých prameňov a literatúry / List of references and literature

Primárne zdroje / Primary sources

Edície prameňov a publikované pramene / Source editions and Published editions

AUGUSTINI, Samuel ab Hortis. *Cigáni v Uhorsku: O dnešnom stave, zvláštnych mravoch a spôsobe života ako aj o ostatných vlastnostiach a danostiach Cigánov v Uhorsku*. Bratislava: Štúdio DD, 1995.

JUROVÁ, Anna. *Rómska problematika 1945 – 1967: Dokumenty. 1. – 4. časť*. Praha: Ústav soudobých dějin AV ČR, 1996.

JUROVÁ, Anna. *Rómska menšina na Slovensku v dokumentoch 1945 – 1975*. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV, 2008.

Memoáre / Memoirs

LACKOVÁ, Elena a HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. *Narodila som sa pod šťastnou hviezdou*. Bratislava: Brak, 2025.

Sekundárne zdroje / Secondary sources

Monografie a zborníky ako celok / Monographs

ACHIM, Viorel. *The Roma in Romanian History*. Budapest: Central European University Press, 2004.

- BALOUN, Pavel. „Metla nášeho venkova!“ *Kriminalizace Romů od první republiky až po prvotní fázi protektorátu (1918–1941)*. Praha: Scriptorium, 2022.
- BARTH, Fredrik, ed. *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization and Cultural Difference*. Boston: Little Brown, 1969.
- DAVIDOVÁ, Eva. *Bez kolíb a šiatrov*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1965.
- DONERT, Celia. *The Rights of the Roma: The Struggle for Citizenship in Postwar Czechoslovakia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
- DÖRING, Hans Joachim. *Die Zigeuner im Nationalsozialistischen Staat*. Hamburg: Kriminalistik Verlag, 1964.
- DUBAYOVÁ, Mária. *Rómovia v procesoch kultúrnej zmeny: Kultúrnoantropologická štúdia*. Prešov: Prešovská univerzita, 2001.
- ERIKSEN, Thomas Hylland a JAKOUBEK, Marek, ed. *Ethnic Groups and Boundaries Today: A Legacy of Fifty Years*. London; New York: Routledge, 2019.
- FEDIČ, Vasil. *Východoslovenskí Rómovia a II. svetová vojna: Svedectvá pamätníkov*. Humenné: Redos, 2001.
- FICERI, Ondrej. *Luník IX: Zrod rómskeho geta*. Košice: Spoločenskovedný ústav CSPV SAV, 2022.
- FOGELOVÁ, Patrícia a SZEGHY-GAYER, Veronika. *Proti režimu: Príbehy odporu a odvahy v období nacistickej okupácie v Košiciach*. Košice: Spoločenskovedný ústav CSPV SAV, 2024.
- FRASER, Angus. *The Gypsies*. Oxford: Blackwell, 1992.
- GOLDBERG, Theo David. *Are We Post-Racial Yet? Debating Race*. Malden: Polity Press, 2015.
- GRELLMANN, Heinrich Moritz Gottlieb. *Die Zigeuner: Ein historischer Versuch über die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksale dieses Volks in Europa, nebst ihrem Ursprunge* [online]. Dessau/Leipzig, 1783 [cit. 2026-03-12]. Dostupné na: <https://books.google.ch/books?id=wtRRAAAAcAAJ&pg=PP7&hl=de#v=onepage&q&f=false>
- GRELLMANN, Heinrich. *Historischer Versuch über die Zigeuner* [online]. 2. vydanie. Göttingen, 1787 [cit. 2026-03-12]. Dostupné na: <https://www.digitale_sammlungen.de/de/view/bsb10738389?page=1>
- GUY, Will. *The Attempt of Socialist Czechoslovakia to Assimilate its Gypsy Population. Dissertation*. University of Bristol 1977.
- HANCOCK, Ian. *We Are the Romani People / Ame sam e Rromane džene*. Hatfield: University of Hertfordshire Press, 2002.
- HORVÁTHOVÁ, Emília. *Cigáni na Slovensku: Historicko-etnografický náčrt*. Bratislava: Slovenská akadémia vied, 1964.
- HUDEK, Adam. *Najpolitickejšia veda: Slovenská historiografia v rokoch 1948 – 1968*. Bratislava: Historický ústav SAV, 2010.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. *Šaj pes dovakeras / Můžeme se domluvit*. Olomouc: Pedagogická fakulta Univerzity Palackého, 1993.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. *Po Židoch Cigáni: Svědectví Romů ze Slovenska 1939–1945. I. díl (1939 – srpen 1944)*. Praha: Triáda, 2005.
- JAKOUBEK, Marek, ed. *Romské osady v kulturologické perspektivě*. Brno: Doplněk, 2003.
- JAMNICKÁ-ŠMERGLOVÁ, Zdeňka. *Dějiny našich cikánů*. Praha: Orbis, 1955.
- JANAS, Karol. *Perzekúcie Rómov v Slovenskej republike (1939 – 1945)*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2010.
- JUROVÁ, Anna. *Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945*. Bratislava: Goldpress Publishers, 1993.
- KALINA, Antoni. *La langue des Tsiganes slovaques*. Posen: J. K. Zupański, 1882.
- KÁLLAI, Ernő, ed. *The Gypsies / The Roma in Hungarian Society*. Budapest: Teleki László Foundation, 2002.

- KARSAI, László. *A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945: Út a cigány Holocausthoz*. Budapest: Cserépfalvi Könyvkiadó, 1992.
- KEMÉNY, István. *A magyarországi romák*. Budapest: Press Publica, 2000.
- KEMÉNY, István, ed. *Roma of Hungary*. New York: Columbia University Press, 2005.
- KENRICK a PUXON. *The Destiny of Europe's Gypsies*. London: Heinemann, 1972.
- KIM, David D., ed. *Reframing Postcolonial Studies: Concepts, Methodologies, Scholarly Activisms*. Los Angeles: Palgrave Macmillan, 2021.
- KLÍMOVÁ-ALEXANDER, Ilona. *The Romani Voice in World Politics: The United Nations and Non-State Actors*. Aldershot: Ashgate Publishing, 2005.
- KOHOUTOVÁ, Klara, ed. *Luník IX – spomienky – pamäti*. Košice: Spoločenskovedný ústav CSPV SAV, 2022.
- KRAGH, Helge, ed. *An Introduction to the Historiography of Science*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- KUMANOVÁ, Zuza a MANN, Arne B., ed. *Nepriznaný holocaust: Rómovia v rokoch 1939 – 1945*. Bratislava: In minorita; Slovenské národné múzeum; Ústav etnológie SAV, 2007.
- KUMANOVÁ, Zuza a MANN, Arne B., ed. *Pripomínanie si rómskeho holocaustu*. Bratislava: In minorita, 2014.
- LIÉGEOIS, Jean-Pierre. *Roma, Tsiganes, Voyageurs*. Strasbourg: Conseil de l'Europe, 1994.
- LUCASSEN, Leo; WILLEMS, Wim a COTTAAR, Annemarie. *Gypsies and Other Itinerant Groups: A Socio-Historical Approach*. London: MacMillan, 1998.
- LUŽICA, René. *Ked' bola vojna, nebol som doma*. Bratislava: Národopisná spoločnosť Slovenska, 2004.
- LUŽICA, René. *Zväz Cigánov – Rómov a štátna moc na Slovensku v rokoch 1968 – 1989*. Nitra: Univerzita Konštantína filozofa, 2021.
- MANN, Arne B. *Rómski kováči na Slovensku*. Bratislava: ÚEUV, 2018.
- MARSH, Adrian a STRAND, Elin, ed. *Gypsies and the Problem of Identities: Contextual, Constructed and Contested*. Istanbul: Swedish Research Institute, 2006.
- MANN, Arne B. *Rómski kováči na Slovensku*. Bratislava: ÚEUV, 2018.
- MARSH, Adrian a STRAND, Elin, ed. *Gypsies and the Problem of Identities: Contextual, Constructed and Contested*. Istanbul: Swedish Research Institute, 2006.
- MARUSHIAKOVA, Elena a POPOV, Vesselin, ed. *Roma Portraits in History: Roma Civic Emancipation Elite in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th Century until World War II*. Paderborn: Brill Schöningh, 2022. <https://doi.org/10.30965/9783657705191>.
- MUŠINKA, Alexander. *Elena Lacková I. (1921 – 2003)*. Prešov: Štátna vedecká knižnica v Prešove, 2020.
- NOVÁČEK, Josef. *Cikáni, včera, dnes i zítra*. Praha: Socialistická akademie, 1968.
- ORT, Jan. *Harmonie soužití: Romové jako místní obyvatelé východného Slovenska*. Praha: Karolinum, 2022.
- PAVELČÍKOVÁ, Nina. *Romové v českých zemích v letech 1945–1989*. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, 2004.
- SADÍLKOVÁ, Helena; SLAČKA, Dušan a ZÁVODSKÁ, Milada. *Aby bylo i s námi počítáno: Společensko-politická angažovanost Romů a snahy o založení romské organizace v poválečném Československu*. Brno: Muzeum romské kultury, 2018.
- SHAW, Martin. *What is Genocide?* Cambridge; Malden: Polity Press, 2007.
- SHMIDT, Victoria et al. *The Politics of Disability in Interwar and Socialist Czechoslovakia: Segregating in the Name of the Nation*. London: Routledge, 2025. <https://doi.org/10.2307/j.ctvdmx10t>
- SHMIDT, Victoria a JAWORSKY, Bernadette Nadya. *Historicizing Roma in Central Europe: Between Critical Whiteness and Epistemic Injustice*. New York: Routledge, 2021.

- SCHEFFEL, David Z. *Svinia in Black and White: Slovak Roma and Their Neighbours*. Toronto: Broadview Press, 2005.
- SMETANKA, Michal a SCHMIEDL, Jozef. *Mnohonárodnostný Medzev: Spomienky na spolužitie Nemcov a Rómov*. Prešov: Nadácia Solidarita-Východ Centrum antropologických výskumov; Ústav rómskych štúdií Prešovskej univerzity, 2012.
- SOKOLOVÁ, Věra. *Cultural Politics of Ethnicity: Discourses on the Roma in Communist Czechoslovakia*. Stuttgart: Ibidem Verlag, 2008.
- SOWA, Rudolf von. *Die Mundart der slovakischen Zigeuner*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1887.
- SPURNÝ, Matěj. *Nejsou jako my: Česká společnost a menšiny v pohraničí: 1945–1960*. Praha: Antikomplex, 2011.
- SPURNÝ, Matěj. *Most do budoucnosti: Laboratoř socialistické modernity na severu Čech*. Praha: Univerzita Karlova, 2016.
- SUS, Jaroslav. *Cikánská otázka v ČSSR*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 1961.
- TÁNCOŠ, Július a LUŽICA, René. *Zabudnutí a zatratení*. Bratislava: Iris, 2002.
- TCHERENKOV, Lev a LAEDERICH, Stéphane. *The Roma: Otherwise Known as Gypsies, Gitanos, Tsiganes, Tígani, Čingene, Zigeuner, Bohémiens, Travellers, Fahrende etc. I. a II. zväzok*. Basel: Schwabe, 2004.
- TKÁČOVÁ, Anna. *Rómovia v Abovskej, Šarišskej a Turnianskej stolici v druhej polovici 18. storočia*. Košice: UPJŠ, 2016.
- VAGAČOVÁ, Ingrid a FOTTA, Martin, ed. *Rómovia a druhá svetová vojna: Čítanka*. Bratislava: Nadácia Milana Vašečku, 2006.
- VAŠEČKA, Michal, ed. *Čačipen pal o Roma / Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, 2001.
- WILLEMS, Wim. *In Search of the True Gypsy: From Enlightenment to Final Solution*. London: Frank Cass Publishers, 1997.

Štúdie a články v časopisoch a zborníkoch, kapitoly v kolektívnych monografiách / Articles in Journals, Chapters in Monographs

- ACTON, Thomas. Romani Politics, Scholarship and the Discourse of Nation-building. In MARSCH, Adrian a STRAND, Elin Strand, ed. *Gypsies & the Problem of Identities: Contextual, Constructed & Contested*. Istanbul: SRII Transactions, 2006, s. 26-38.
- ASH, Mitchell. Interdisciplinarity in Historical Perspective. In *Perspectives on Science*, 2019, roč. 27, č. 4, s. 619-642. https://doi.org/10.1162/posc_a_00318
- BARŠA, Pavel. Konec Romů v Česku? Kacířské eseje plzeňských antropologů. In *Politologický časopis*, 2005, č. 1, s. 67-79.
- BENÍŠEK. Indický původ Romů v díle M. Hübschmannové. In *Romano džaniben*, 2006, roč.13, č. 1, s. 77-87.
- ČAJÁNKOVÁ (Horváthová), Emília. Prvý kolektívny výskum života a kultúry Cigánov na Slovensku. In *Slovenský národopis*, 1955, roč. 3, č. 4, s. 123-124.
- ČERVENKA, Jan. Cikán, Gypsy & Rom – dynamika pojmenování Romů v různých diskurzích. In PODOLINSKÁ, Tatiana a HRUSTIČ, Tomáš, eds. *Čierno-biele svety: Rómovia v majoritnej spoločnosti na Slovensku*. Bratislava: Veda, 2015, s. 324-344.
- DAVIDOVÁ, Eva. K spôsobu bývania v cigánskych osadách východného Slovenska. In *Nové obzory: Vlastivedná ročenka Východoslovenského kraja. Ročník 3*. Ed. Imrich Sedlák. Košice: Krajské nakladateľstvo všeobecnej literatúry, 1961, s. 289-312.
- DAVIDOVÁ, Eva. K cikánské problematice na Ostravsku-Karvinsku: k problematice asimilace slovenských Cikánů v průmyslových oblastech českých zemí. In *Radostná země*, 1961, roč. 10, s. 73-78.

- DAVIS, Sacha E. Competitive Civilizing Missions: Hungarian Germans, Modernization, and Ethnographic Descriptions of the Zigeuner before World War I. In *Central European History* [online], 2017, roč. 50, č. 1, s. 6-33 [cit. 2026-03-12]. Dostupné na: <<http://www.jstor.org/stable/26291718>>
- DRÁBIK, Jakub. Pomalé prekračovanie tradičných mezí: Fašizmus v prvej ČSR ako metodologický problém českej, slovenskej a československej historiografie z hľadiska historikov „nového konsenzu“. In *Soudobé dejiny*, 2022, roč. 29, č. 2, s. 379-414. 10.51134/sod.2022.022
- DŽAMBAZOVIČ, Roman. Rómovia v Uhorsku koncom 19. storočia: Výsledky Súpisu Rómov z roku 1893. In *Sociológia*, 2001, roč. 33, č. 5, s. 491-506.
- ELŠÍK, Viktor. Romové, etnicita a radikálni konstruktivisté. In *Literárni noviny*, 23.5.2005, č. 21, s. 6.
- GRILL, Jan. Historické premeny štruktúry medzikultúrnych vzťahov: Formy spolužitia v prípade Tarkoviec na východnom Slovensku. In PODOLINSKÁ, Tatiana a HRUSTIČ, Tomáš, ed. *Čierne-biele svety: Rómovia v majoritnej spoločnosti na Slovensku*. Bratislava: Ústav etnológie SAV, 2015, s. 146-171.
- HAJŠMAN, Tomáš. Problematika Romů v současné ČSFR. In *Národy, národnosti a etnické skupiny v demokratickej spoločnosti: Interdisciplinárny seminár Smolenica 4. – 6. 2. 1991*. Bratislava; Praha: Filozofický ústav SAV; Filozofický ústav ČSAV, 1991, s. 209-216.
- HERZA, Filip. Colonial Exceptionalism: Post-Colonial Scholarship and Race in Czech and Slovak Historiography. In *Slovak Ethnology*, 2020, roč. 68, č. 2, s. 175-187. <https://doi.org/10.2478/se-2020-0010>
- HORVÁTHOVÁ, Emília. K etnografickej a migračnej dynamike Cigánov. In *Slovenský národopis*, 1988, roč. 36, č. 1, s. 10-21.
- HORVÁTHOVÁ, Jana. Dílčí příspěvek k zamyšlení nad povahou a působením zákona č. 117/1927 Sbzn. O potulných cikánech ze zorného úhlu současných znalostí v oblasti romistiky a sociální práce. (Na základě nepublikovaných písemných a ústních pramenů). In *Milý Bore...: profesorovi Ctiboru Nečasovi k jeho sedmdesátým narozeninám věnují přátelé, kolegové a žáci*. Ed. Tomáš Dvořák et al. Brno: Historický ústav AV ČR, 2003, s. 311-319.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. Co je tzv. cikánská otázka? In *Sociologický časopis*, 1970, roč. 6, č. 2, s. 105-120.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. Je opravdu třeba tolik utrpení? Úvahy nad vzpomínkami slovenských Romů na druhou světovou válku. In *Neznámý holokaust*. Ed. Hana Frištenská et al. Praha: Desetiletí výchovy k lidským právům; Trilabit, 1995, s. 71-79.
- IMRE, Anikó. Whiteness in Post-socialist Eastern Europe: The Time of the Gypsies. In LÓPEZ, Alfréd J., ed. *Postcolonial Whiteness: A Critical Reader on Race and Empire*. Albany: State University of New York Press, 2005, s. 79-102.
- JAKOUBEK, Marek. Otázka kultury na poli tzv. romské problematiky. In *Česko-slovenská historická ročenka 2007*. Ed. Vladimír Gonec. Brno; Bratislava: Česko-slovenská/Slovensko-česká komise historiků, 2007, s. 103-119.
- JUROVÁ, Anna. K problematice výskumu rómskej menšiny na Slovensku. In *Slezský sborník*, 1994, roč. 96, č. 3, s. 215-220.
- JUROVÁ, Anna. Sociálne postavenie Rómov na Slovensku – jeho determinanty a podmienky. In *Slezský sborník*, 1995, roč. 93, č. 1-2, s. 148-153.
- JUROVÁ, Anna. História Rómov – zdroj pozitívnej etnickej emancipácie? In BAČOVÁ, Viera a KUSÁ, Zuzana, ed. *Identity v meniacej sa spoločnosti*. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV, 1997, s. 155-164.
- JUROVÁ, Anna. História Rómov na Slovensku stále neznáma (Úvaha o problémoch výskumu). In *Človek a spoločnosť*, 1998, roč. 1, č. 3, s. 17-21.

- JUROVÁ, Anna. Politika násilnej asimilácie Rómov v 60. rokoch (Pokus Rómov o zapojenie do demokratizačného procesu). In *Pokus o reformu v roku 1968: Historicko-politologické pohľady*. Ed. Zoltán Pástor a Michal Štefanský. Banská Bystrica: Inštitút vzdelávania odborov Slovenskej republiky, 1999, s. 157-163.
- JUROVÁ, Anna. Otázky vzdelávania Rómov v období socializmu vo vzťahu k materinskému jazyku. In *Človek a spoločnosť*, 2000, roč. 3, č. 1, s. 127-131.
- JUROVÁ, Anna. Dejiny rómskeho národa po roku 1945 na Slovensku. In *Kaj džas/Kam kráčaš: Súbor textov zo seminárneho cyklu S Rómami žiť budeme, ide o to ako*. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, 2001, s. 31-55.
- JUROVÁ, Anna. Historický vývoj rómskych osád na Slovensku a problematika vlastníckych vzťahov k pôde: „Nelegálne osady“. In *Človek a spoločnosť*, 2002, roč. 5, č. 4, s. 13-43.
- JUROVÁ, Anna. Niekoľko poznámok k otázkam rómskych osád („Kauza Letanovce“). In *Človek a spoločnosť*, 2003, roč. 6, č. 1, s. 2-12.
- JUROVÁ, Anna. Rómovia na Slovensku. In ŠUTAJ, Štefan, ed. *Národ a národnosti na Slovensku: Stav výskumu po roku 1989 a jeho perspektívy*. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV, 2004, s. 247-291.
- JUROVÁ, Anna. Problémy výskumu histórie Rómov na Slovensku (v Československu) v 20. storočí. In *Česko-slovenská historická ročenka 2007*. Ed. Vladimír Gonec. Brno; Bratislava: Česko-slovenská/Slovensko-česká komise historiků, 2007, s. 129-140.
- JUROVÁ, Anna a ZUPKOVÁ, Eva. Rómovia v Košiciach v rokoch 1918 – 1938 v kontexte doby i regiónu. In *Romano nevo ľil. Rómsky nový list*, 2008, s. 12-13.
- JUROVÁ, Anna. Slovenskí Rómovia v Československu v rokoch 1945 – 1947: Regulácia pohybu a kontinuita perzekúcie. In *Človek a spoločnosť*, 2009, roč. 12, č. 1, s. 1-23.
- JUROVÁ, Anna. Recenzia na: JANAS, Karol. Perzekúcie Rómov v Slovenskej republike (1939 – 1945). In *Človek a spoločnosť*, 2010, roč. 13, č. 4, s. 45-58.
- KAMENEC, Ivan. Holokaust na Slovensku – porovnanie osudov rómskych a židovských obyvateľov. In KAMENEC, Ivan. *Hľadanie a blúdenie v dejinách*. Bratislava: Kalligram, 2000, s. 217-226.
- KAMENEC, Ivan. Fenomén holokaustu v historiografii, v umeleckej tvorbe a vo vedomí slovenskej spoločnosti. In *Holokaust ako historický a morálny problém v minulosti a súčasnosti*. Eds. Monika Vrzguľová a Daniela Richterová. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, 2008, s. 111-117.
- KENDE, Katalin a LÁŠTICOVÁ, Barbara et al. The Last Acceptable Prejudice in Europe? Anti-Gypsyism as the Obstacle to Roma Inclusion. In *Group Processes & Intergroup Relations*, 2020, roč. 24, č. 3. DOI: 10.1177/1368430220907701
- KILIÁNOVÁ, Gabriela a POPELKOVÁ, Katarína. Zavádzanie marxistickej etnografie v národopise na Slovensku: zmena vedeckého myslenia? In *Slovenský národopis*, 2010, roč. 58, č. 4, s. 410-424.
- KOLÁŘ, Pavel a KOPEČEK, Michal. A Difficult Quest for New Paradigms: Czech Historiography after 1989. In APOR, Péter; TRENCSENYI, Balázs a ANTOHI, Sorin Antohi, ed. *Narratives Unbound: Historical Studies in Post-communist Eastern Europe*. London: Central European University Press, 2007, s. 173-248.
- KOSTELANCIK, David J. The Gypsies of Czechoslovakia: Political and Ideological Considerations in the Development of Policy. In *Studies in Comparative Communism*, 1989, roč. 22, č. 4, s. 307-321.
- KOVÁCS, Éva; LÉNÁRT, András a SZÁSZ, Anna Lujza. Oral History Collections on the Holocaust in Hungary. In *Shoah: Intervention. Methods. Documentation*, 2014, roč. 1, č. 2, s. 48-66.
- KUTLÍK-GARUDO, Igor E. O zaciatkoch romistiky na Slovensku. In *Slovenský národopis*, 1988, roč. 36, č. 1, s. 45-57.

- MANN, Arne B. Židia a Rómovia: Paralely osudov. In *Pracovné jednotky a útvary slovenskej armády 1939 – 1945. VI. robotný prápor: Zborník materiálov z medzinárodného seminára Bratislava 22. – 23. novembra 1995*. Ed. Bernard Knežo-Schönbrun. Banská Bystrica: Múzeum SNP; Vojenský historický ústav v Bratislave, 1995, s. 108-113.
- MANN, Arne B. A szlovákiai romológiai kutatások áttekintése. In PRÓNAI, Csaba, ed. *Lokális cigány közösségek Gömörben: Identitásváltozatok marginalitásban*. Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2005, s. 7-21.
- MANN, Arne B. Od stereotypov ku genocíde. In KUMANOVÁ, Zuza a MANN, Arne B., ed. *Nepriznaný holocaust: Rómovia v rokoch 1939 – 1945*. Bratislava: In minorita; Slovenské národné múzeum; Ústav etnológie SAV, 2007, s. 27-32.
- MANN, Arne B. Zmeny v prístupe k Rómom pred rokom 1989. In RAFAEL, Vlado, ed. *30 rokov po revolúcii: Úvahy a reflexie na ceste za slobodou*. Bratislava: eduRoma, 2020, s. 34-39.
- MARSH, Adrian. Research and the Many Representations of Romani Identity. In *Roma Rights Quarterly* [online], 2007, roč. 2, s. 17-29 [cit. 2026-03-12]. Dostupné na: <<https://www.errc.org/roma-rights-journal/research-and-the-many-representations-of-romani-identity>>
- MATRAS, Yaron. A Conflict of Paradigms. Review Article. In *Romani Studies*, 2004, roč. 14, č. 2, s. 193-209.
- MATRAS, Yaron. The Role of Language in Mystifying and Demystifying Gypsy Identity. In SAUL, Nicholas a TEBBUTT, Susan, eds. *The Role of the Romanies: Images and Counter-Images of 'Gypsies'/Romanies in European Cultures*. Liverpool: Liverpool University Press, 2005, s. 53-78.
- MATTHEWS, Jodie. Where are the Romanies? An Absent Presence in Narratives of Britishness. In *Identity Papers: A journal of British and Irish studies*, 2015, roč. 1, č. 1, s. 79-90. <https://doi.org/10.5920/idp.2015.1179>.
- NOSKOVÁ, Helena. Češi, Slováci a Romové po II. svetovej válce: Majorita a minorita v zákonech a smernicih. In *Romano džaniben*, 2000, roč. 7, č. 3, s. 58-64.
- OSTENDORF, Ann. Romani American History: Historical Absences and Their Consequences. In *Romani Studies*, 2024, roč. 34, č. 1. <https://doi.org/10.3828/rost.2024.2>
- PEKÁR, Martin. Výber dokumentov k rómskej problematike na východnom Slovensku v rokoch 1942 – 1945. In *Annales Historici Presovienses*, 2002, roč. 6, s. 309-333.
- PETCUȚ, Petre. Romani Slavery in Romanian Historiography (1837–2023): Terminology, Perspectives, and External Influences. In *Critical Romani Studies*, 2026, roč. 9, č. 1, s. 46-69. <https://doi.org/10.29098/crs.v9i1.234>
- PORTELA, Lenilson Rocha a NASCIMENTO, Francisco Assis de Sousa. Pensar o diferente na história: Um balanço da historiografia cigana do século XIX ao século XXI. In *História da Historiografia: International Journal of Theory and History of Historiography*, 2024, roč. 17, s. 1-26. <https://doi.org/10.15848/hh.v17.2108>
- RAY, Avishek. The episteme(s) around Roma Historiography: Genealogical Fantasy Reexamined. In *Ethnicities*, 2022, roč. 23, č. 3. <https://doi.org/10.1177/14687968221101402>
- RAY, Larry at al. Arendt's 'Conscious Pariah' and the Ambiguous Figure of the Subaltern. In *European Journal of Social Theory*, 2016, roč. 19, č. 4. <https://doi.org/10.1177/1368431016628261>
- SADÍLKOVÁ, Helena. The Postwar Migration of Romani Families from Slovakia to the Bohemian Lands: A Complex Legacy of War and Genocide in Czechoslovakia. In ADLER, Eliyana R. a ČAPKOVÁ, Kateřina, ed. *Jewish and Romani Families in the Holocaust and its Aftermath*. New Brunswick: Rutgers University Press, 2020, s. 190-218.
- SHMIDT, Victoria. Racial Thinking among Czech Anthropologists: The Case of Vojtěch Suk. In BAKER, Catherine et al., ed. *Off White: Central and Eastern Europe and the Global History of Race*. Manchester: Manchester University Press, 2024, s. 91-112. <https://doi.org/10.7765/9781526172211.00011>

- SLAČÁLEK, Ondřej. Toto není český Floyd. Romové a cesta postkoloniální teorie do střední Evropy. In *Romano džaniben*, 2023, roč. 30, č. 1, s. 119-132.
- SOKOLOVÁ, Věra. Hlavní argumenty historiografie holocaustu a romská perspektiva. In *Romové a majorita: K výchově zdravých vztahů mezi lidmi: sborník ze 7. setkání Hnutí R ve Speciálních školách pro mentálně postižené v Kladně 13. – 14. prosince 1996*. Ed. Jaroslav Balvín. Ústí nad Labem: Hnutí R, 1997, s. 43-56.
- STACHOVÁ, Monika. Romové jako aktéři vyjednávání bytové agendy v době státního socialismu. Případová studie Podunajských Biskupic a Plaveckého Štvrťku (1950 – 1989). In *Romano džaniben*, 2024, roč. 31, č. 2, s. 13-50.
- STACHOVÁ, Monika. “We Are Not Flying Angels Who – without Any Material Needs – Can Satisfy the Soul”: Conflicts, Negotiating and Making Demands by Members of the City and District Committees of the Slovak Union of Gypsies-Roma in Košice, 1969 – 1973. In *Soudobé dějiny*, 2024, roč. 31, č. 3, s. 749-784. [10.51134/sod.2024.051](https://doi.org/10.51134/sod.2024.051)
- ŠALAMON, Pavol. Vplyv tlače medzivojnového obdobia na formovanie vzťahu obyvateľov k Cigánom. In *Slovenský národopis*, 1988, roč. 36, č. 1, s. 147-154.
- ŠALAMON, Pavol. Cigáni z Abovskej a Turnianskej stolice v období osvietenstva. In MANN, Arne B., ed. *Neznámi Rómovia: Zo života a kultúry Cigánov-Rómov na Slovensku*. Bratislava: Ister Science Press, 1992, s. 73-77.
- TAYLOR, Becky a HINKS, Jim. What Field? Where? Bringing Gypsy, Roma and Traveller History into View. In *Cultural and Social History: The Journal of the Social History Society*, 2021, roč. 18, č. 5, s. 629-650. <https://doi.org/10.1080/14780038.2021.1960552>
- TURCHETTI, Simon; HERRAN, Néstor a BOUDIA, Soraya. Introduction: Have We Ever Been ‘Transnational’? Towards a History of Science Across and Beyond Borders. In *The British Journal for the History of Science*, 2012, roč. 45, č. 3, s. 319-336. <https://doi.org/10.1017/S0007087412000349>
- ULČ, Otto. Gypsies in Czechoslovakia: A Case of Unfinished Integration. In *Eastern European Politics and Societies*, 1988, roč. 2, č. 2, s. 306-332.
- ZAHRA, Tara. Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis. In *Slavic Review*, 2010, roč. 69, č. 1, s. 93-119.
- ZÁBRANOVÁ, Eva. K otázce etnografického studia cikánského obyvatelstva v Československu. In *Československá etnografie*, 1956, č. 3, s. 276-312.
- ZIMMERMANN, Michael. Book Reviews: In Search of the True Gypsy: From Enlightenment to Final Solution, Wim Willems. In *Holocaust and Genocide Studies*, 2000, roč. 14, č. 2, s. 297-300. <https://doi.org/10.1093/hgs/14.2.297>
- ZUPKOVÁ, Eva. Rómovia v Košiciach po vzniku ČSR (Analýza evidencie z roku 1924). In *Česko-slovenská historická ročenka 2007*. Ed. Vladimír Gonec. Brno; Bratislava: Česko-slovenská/Slovensko-česká komise historiků, 2007, s. 141-149.

Podkast

Podcast *Špeciál SAV: Rómovia medzi nami: Barbara Lášticová a Andrej Belák* [online]. YouTube [cit. 2026-03-13]. Dostupné na: <https://www.youtube.com/watch?v=xx41sQBO1BE>

Štatistické údaje

Czigányösszeírás Eredményei (1893). Budapest: Az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 1895.